

Akif Məmmədov

**AZƏRBAYCAN DİLİ
DƏRSLƏRİNDƏ
ETİMOLOJİ TƏHLİL**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ KAFEDRASI

*Magistr pilləsi, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin metodika
və metodologiyası ixtisası üzrə*

dərs vəsaiti

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ETİMOLOJİ TƏHLİL

Azərbaycan Respublikası

Təhsil Nazirliyinin 09.12.2014-cü il tarixli

1247 Nöli əmri ilə təsdiq olunmuşdur.

Bakı – Mütərcim – 2014

Müəllif: *pedaqoji elmlər namizədi, dosent*
A.G.Məmmədov

Rəyçilər: *filologiya elmləri doktoru, BSU-nun professoru*
İ.Z.Qasimov

filologiya elmləri doktoru, ADDU-nin professoru
A.M.Babayev

pedaqoji elmlər namizədi,
Təhsil Problemləri İnstitutunun dosenti
Ə.M.Qabbasov

filologiya elmləri namizədi, BSU-nun dosenti
Ş.Ə.Əhmədov

Elmi
redaktor: *filologiya elmləri namizədi, dosent*
Ə.Q.Quliyev

A.G.Məmmədov. Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlil (dərs vəsaiti). – Bakı: Mütərcim, 2014. – 88 səh.

M $\frac{4306010000}{026}$ 242-14

© A.G.Məmmədov, 2014

MÜNDƏRİCAT

Giriş	4
Etimoloji təhlil haqqında ümumi məlumat	7
Müvafiq elmi-metodik ədəbiyyatda etimoloji təhlil və ondan istifadə probleminin qoyuluşu	10
Azərbaycan dili proqram və dərsliklərində etimoloji təhlildən istifadənin imkanları	28
Etimoloji təhlildən istifadənin yolları	46
§1. Tələffüzün təsiri və sözün mənasını bilməməklə bağlı yol verilən səhvlərin aradan qaldırılmasında etimoloji təhlildən istifadə	46
§ 2. Qaydalarla bağlı istisnalıq təşkil edən sözlərin mənimsədilməsində etimoloji təhlildən istifadə	50
§ 3. Paronimlərin və defislə yazılan sözlərin mənimsənilməsində etimoloji təhlildən istifadə	59
§ 4. Yanlış etimoloji təhlildən irəli gələn səhvlərin aradan qaldırılması yolları	64
§ 5. Şagirdlərdə dil normalarının tarixiliyinə dair təsəvvürlərin formalaşdırılması zamanı etimoloji təhlildən istifadə	73
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	84

GİRİŞ

Kitab Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası və metodologiyası ixtisası üzrə təhsil alan magistrələrə tədris olunan “Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlilin yeri” adlı seçmə fənn üçün dərs vəsaiti kimi hazırlanmışdır. Fənnin tədrisində əsas məqsəd magistrləri etimologiya problemlərinə, onun orta ümumtəhsil pilləsində Azərbaycan dili dərslərindəki yerinə, istifadə imkanlarına, etimoloji təhlildən istifadənin əhəmiyyətinə dair bilik və bacarıqlar əldə etməyə istiqamətləndirməkdir. Bunun üçün vəsaitdə ilk növbədə nəzəri ədəbiyyatda etimologiya, etimoloji təhlil anlayışlarının qoyuluşu problemi nəzərdən keçirilmişdir. Çoxsaylı müvafiq mənbələrdə məsələnin işıqlandırılması nəzərdən keçirilmiş, onlara tənqidi münasibət bildirilmişdir. Orta ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili proqram və dərsliklərinin etimoloji təhlildən istifadə baxımından imkanları tarixi aspektdən nəzərdən keçirilmiş, eyni zamanda müasir proqram və dərsliklər tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində milli mənşəli və alınma sözlərin etimoloji təhlili geniş şəkildə aparılmadığından müəllif bəzi sözlərin tarixi inkişafını (etimologiyasını) da ilk dəfə tədqiqata cəlb etmiş, bunun tədris prosesində istifadə imkanlarını araşdırmışdır.

Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, etimoloji təhlildən istifadə aşağıdakı məqamlarda, hallarda daha faydalıdır:

a) Bəzi sözlərin leksik mənasının mənimsədilməsində. Müşahidələr göstərir ki, şagird sözün mənasını bilmədikdə onu nitqində (şifahi və ya yazılı nitqində) işlətməkdən ya çəkinir, ya da yanlış işlədir. “Etimoloji araşdırma və yaxud təhlillər tarixi məlumatlardan istifadənin o formasına deyilir ki, burada şagird üçün *mənası aydın olmayan hər hansı bir sözün* (fərqləndirmə mənimdir – A. M.) mənşəyi tarixi inkişafda izlənilir və mənimsədilir” [49, s. 36].

b) Orfoqrafik bilik və bacarıqların verilməsində də etimoloji təhlildən istifadənin imkanları genişdir. Vəsaitin müəllifi namizədlik dissertasiyasını [60] və bir metodik tövsiyəsini [61] və çoxsaylı məqalələrini məhz bu problemə həsr etmişdir.

c) Bəzi mövzuların mənimsədilməsində. Düzdür, orta ümum-təhsil pilləsində digər linqvistik təhlil növlərindən fərqli olaraq, etimologiyaya, etimoloji təhlilin tədrisinə xüsusi saat ayrılır. Lakin elə mövzular var ki, onların tədrisində etimoloji təhlilsiz keçinmək mümkün deyil. Müxtəlif siniflərdə tədris edilən aşağıdakı mövzular belələrindəndir: “Etimologiya nədir?”, “Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər”; “Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər”; “Dilçiliyin sahələri”; “Yazının mərhələləri (növləri)”; “Dillərin bölgüsü”, “Nitq normalarının tarixiliyi”; “Nitq istisnaları” və s.

ç) Dil qaydalarına bir növ tabe olmayan, istisnalıq təşkil edən, ümumi qaydadan kənara çıxan sözlərin niyə məhz belə işlədilməsinin elmi şərhində. Məsələn: bir neçə Azərbaycan mənşəli sözün ahəng qanununa tabe olmamasının; sonu q və k ilə qurtaran iki və çoxhecalı sözlərin bəzilərində son samitin müvafiq olaraq ğ və y samitlərinə keçməməsinin, rum rəqəmlərinin sıra sayının şəkilçisini qəbul etməməsinin, *ora, bura, içəri, geri* kimi bir neçə sözün yönlük hal şəkilçisi qəbul etmədən də istiqamət bildirməsinin və s. səbəbləri məhz etimoloji təhlillə şagirdlərə daha şüurlu mənimsədilə bilər.

d) İstər Azərbaycan dili, istərsə də digər fənlərdə işlədilən bir çox terminlərin (*fonetika, leksikologiya, omonim, sinonim, antonim, kulminasiya, akustika, kimya, janr, ekspozisiya, rəbt, razvyazka, omonim* və s.) şərhində.

e) Şagirdlər ümumtəhsil və orta təhsil pilləsində Azərbaycan klassik ədəbiyyatını öyrənirlər. Təbii ki, klassiklərin dilində işlənən çoxlu ərəb və fars mənşəli sözlərin şərhində müəllim etimoloji təhlilsiz keçinə bilməz.

ə) Fənlərarası əlaqənin yaradılmasında da etimoloji təhlildən istifadənin yeri, rolu əvəzsizdir. Ədəbiyyat, tarix, coğrafiya kimi fənlərin tədrisi prosesində etimoloji təhlil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bu da tədrisdə integrativliyin təmin olunmasında əvəzsiz rola malikdir.

j) Şagirdlərdə dilə, onun tarixinə, zəngin ifadə imkanlarına sonsuz maraq yaratmaq üçün də müəllim yeri gəldikcə etimoloji

təhlildən yararlanana bilər. Məsələn, *pomidor* sözünün əslən Holland dilindən olması və etimoloji anlamda “qırmızı alma” (*pomi* – qırmızı, *dora* - alma) mənasını verməsi, *Kəbə* sözünün əslən ərəb mənşəli olması və “kub” sözü ilə eyniköklü olması (Kəbə - kub formasında olduğu üçün ona bu ad verilmişdir), *vağzal* sözünün ingilis dilində etimologiyasına görə “*Vo xanımın bağçası*” mənasında işlənməsi, *şokolat* sözünün qədim hindu dilindəki *xoko* – qaynayan, *latl* – su (qaynayan su) tərəflərindən yaranması, sözlərin tarixi inkişaf prosesində öz mənalərini dəyişməsi, daraltması və genişləndirilməsinə aid nümunələr və s. şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılır.

Dərs vəsaitinin sonunda verilmiş zəngin ədəbiyyat magistrlə-rə bu istiqamətdə tədqiqat aparmağa, müstəqil elmi fəaliyyət göstərməyə kömək edəcəkdir.

Hazırlanan əsər dərs vəsaiti olduğundan burada müəllifin şəxsi mülahizələri, ola bilsin ki, mübahisəli görünən fikirləri də öz əksini tapmışdır. Əsər barədə rəy söyləyəcək hər kəsə bəri başdan təşəkkürümü bildirirəm.

ETİMOLOJİ TƏHLİL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Etimologiya sözünün kökü olan “etimos” yunan dilində *həqiqi, düzgün* mənasını verir. Terminoloji mənada isə etimologiya sözlərin mənşəyini, yaranma və inkişaf yolunu, hansı dilə mənsubluğunu öyrənən dilçilik sahəsidir. “Dilçiliyin bu sahəsi sözün mənşəyini, nədən törəməsini öyrənir (etimologiya həm də “mənşə” sözünün sinonimi kimi işlənir)” [51, s. 23]. Professor Bəşir Əhmədov da etimologiyaya buna yaxın şərh verir: “Etimologiya yunan sözü olub sözün əsl mənası deməkdir” [44, s. 23]. **Etimoloji təhlil** isə sözlərin mənşəyini, tarixən inkişaf yolunu və s. müəyyənləşdirən linqvistik təhlil növlərindən biridir. Burada sözdə tarixən baş verən fonetik, leksik, qrammatik dəyişmələr nəzərdən keçirilir. Müşahidələr göstərir ki, orta ümümtəhsil pilləsində etimoloji təhlili aşağıdakı ardıcılıqda aparmaq daha məqsədəuyğundur:

- 1) Sözün hansı dilə mənsubluğu.
- 2) Tarixən hansı komponentlərdən təşkil olunduğu.
- 3) Sonradan hansı fonetik, leksik, morfoloji və s. dəyişmələrə məruz qalması.
- 4) Müasir dildə izini harada və nə şəkildə saxlaması.

Buradan belə nəticə çıxarmaq düzgün deyil ki, müəllim etimoloji təhlilə müraciət edərkən bu dörd halın hamısını eyni vaxtda nəzərdən keçirməlidir. Məqsəddən asılı olaraq etimoloji təhlil, digər təhlil növləri kimi, yarımçıq da aparıla bilər. Yəni göstərdiyimiz hallardan biri və ya bir neçəsi üzərində dayanmaq da mümkündür. Müəllim etimoloji təhlildən istifadə edərkən şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsini də nəzərə almalıdır. Azərbaycan dilindəki sözlərin, xüsusilə milli sözlərin etimologiyası az tədqiq olunduğundan və mübahisəli olduğundan müəllim məsələyə daha həssas yanaşmalı, şərh, izah aydın, anlaşıqlı və mümkün qədər mübahisəsiz olmalıdır. Bir neçə sözün etimoloji təhlilinə nəzər salaq.

Xəzər. Türk mənşəli sözdür. Bu ad azərbaycanlıların etnik tərkibində xüsusi rol oynamış *xəz* tayfasının adı ilə bağlıdır. Etimoloji cəhətdən *xəz* və *ər* tərkib hissələrindən ibarətdir, *ər* –

cəmlük bildirən ünsürdür. Mənşə baxımından *Kaspi* sözü də *xəz* tayfa adının müxtəlif fonetik variantı olan *kas* və yenə cəmlük anlamında olan *pi* elementindən yaranmışdır. Hər iki söz etimoloji anlamda *xəzlər (qaslar)* deməkdir. Bu ad sonralar həmin tayfanın sahilində yaşadığı Xəzər dənizinə verilmişdir. Etimoloqların fikrincə, *Qafqaz* sözünün ikinci tərəfi də (qaz//qas) həmin tayfanın adı ilə bağlıdır.

Qardaş. Türk mənşəli sözdür. Yerlik halda olan “*qarın-da*” kəlməsi ilə “*ortaq*”, “*şərik*” mənasını ifadə edən “*eş*” kəlməsinin birləşməsindən düzəlmiş və buna görə də ilk dövrdə ümumi halda “*oğul qardaş*”, “*qız qardaş*” ifadələrində olduğu kimi, “*bir anadan doğulanlar*” mənasında işlədilmişdir. Sonralar sözdə eliziya (səsdüşümü) nəticəsində *ın* hissəsi düşmüş, *-da* və *eş* hissələri vahid şəkilçi kimi formalaşmış və semantikasına görə də ancaq bir anadan olan oğlanlar mənasında “*qardaş*”, bir anadan olan qızlar mənasında isə “*bacı*” sözü sabitləşmişdir. –*Daş* şəkilçisi bu gün də birgəlik anlamında işlənir (*yoldaş, sirdaş, əməkdaş* və s.)

Ütü. Türk mənşəlidir. Sözün etimoloji kökü olan *üt* əslində od sözü ilə bağlı bir sözdür və türk dilləri qaydasına görə bu sözdən –*ük* şəkilçisi ilə *ütük* adı düzəldilmiş, beləliklə də, isidici alətin adı – *ütük* yaradılmışdır. Bu söz rus dilinə keçib müasir dövrdə əslinə nisbətən daha müvafiq halda saxlanmışdır (*utyuk*), lakin qapalı hecalılıq Azərbaycan dilində açıq hecalılıqla əvəz olunduğuna görə (*qapıq* sözü *qapı*, *sarıq* sözü *sarı*, təmiz mənasında işlənən *arıq* sözü *arı* şəklində işlənildiyi kimi) *ütük* sözü də həmin qanuna uyğun olaraq *ütü* şəklinə düşmüşdür.

Göyərçin. Türk mənşəli sözdür. Etimoloji cəhətdən iki hissədən yarandığı güman edilir – “*göy(ər)*” və “*çin*”. Birinci hissə bu gün də dilimizdə işlənən *rəng* və *səma* mənalarını verən sözdür. “*Çin*” isə *quş* deməkdir. Göyərçinin məhz göy rənglə bağlı adlandırılmasını iki fakt sübut edir: əvvəla, bu quş daha çox göy rəngdə olur, ikinci də, rus və fars dillərində də bu quş adı göy rənglə əlaqəli adlandırılır. Rus dilindəki *qolub* və fars dilindəki *kabutar* sözlərinin də əsasında göy rəng anlamı ifadə olunmuşdur

(rus dilində *qolubo* və fars dilindəki *kabud* sözləri göy rəng deməkdir). “Çin” sözü isə *bildirçin*, *sığırçin*, *balıqçin*, *bayırçin*, *daraxçin* quş adlarında da var.

Cüt. İkilik anlamı verən bu söz fars dilindəki “cüft” sözündəndir. Azərbaycan dilinə keçdikdən sonra samitlərdən biri (f) düşmüşdür (eliziya). Dilimizdə xışla bağlı işlənən “cüt”, “cütçü” sözləri də onunla bağlıdır.

Çərçivə. Fars dilindəki “çahar” (dörd) və “çubə” (çubuq, ağac) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, etimoloji anlamda “dörd çubuq” deməkdir. Birinci tərəf dilimizdə işlənən *çarqat*, *çarpayı* sözlərində də var. İkinci tərəf isə dilimizdə “çubuq” formasında işlənir və ona klassik ədəbiyyatın dilində “çub” formasında rast gəlinir: “*Nədir ol xuşk olan çubdə bu naleyi-zar*” (S. Ə. Şirvani).

Darılmaq. Türk mənşəlidir, vaxtilə həm də feil kimi işlənən “dar” sözünə qayıdış növ şəkilçisi (-ıl) artırmaqla düzəlmişdir. “*Darıxmaq*”, “*daraq*” sözləri də eyni etimoloji kökdəndir. Kök (dar) indi dilimizdə yalnız sifət kimi (*dar* ayaqqabı) işlənir.

Quruş. Əslən latın dilindəndir, “qroş” formasında olub, gümüş pul vahididir, 1266-cı ildən işlədilməyə başlanılıb. Müasir dilimizdə *qəpik-quruş*, *bir quruşa dəyməz* ifadələrində saxlanılmışdır, bəzən tək halda “5 qəpik” və ya “dəyərsiz” mənalarında da işlədilir.

Yastı. Türk mənşəlidir. Əslən *yat-sı* şəklində olub, etimoloji kök (*yat*) *yatmaq*, *uzanmaq* mənalarındadır. Söz metateza (səslərin yerdəyişməsi) nəticəsində *yastı* şəklinə düşmüşdür və mənasında da qismən dəyişiklik olmuşdur.

Qeyd. Yuxarıdakı sözlərin etimoloji təhlili aparılarkən Ə. Dəmirçizadənin “50 söz” [21], B. Əhmədovun “Qısa etimoloji lüğət” [44] və “Etimoloji mülahizələr” [45] kitablarından istifadə edilmişdir.

Nəzəri ədəbiyyatda etimoloji təhlil anlayışı ilə bərabər, *uydurma etimologiya*, *yalançı (yanlış) etimologiya*, *xalq etimologiyası* terminləri də işlənir. Bu barədə vəsaitin sonrakı hissələrində geniş bəhs ediləcəkdir.

MÜVAFİQ ELMİ-METODİK ƏDƏBİYYATDA ETİMOLOJİ TƏHLİL VƏ ONDAN İSTİFADƏ PROBLEMİNİN QOYULUŞU

Məlumdur ki, orta ümumtəhsil sistemində fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, sözü tərkibinə görə təhlil və s. kimi bir çox linqvistik təhlil növləri var. Bunların bəzilərinin tədrisinə, öyrədilməsinə proqramın tələbinə görə xüsusi saatlar da ayrılır. Etimoloji təhlilə xüsusi saat ayrılmasa da, təkcə bir bölmədə yox, bir çox bölmənin tədrisində etimoloji təhlildən faydalanmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən ondan istifadə zəruri və qaçılmazdır. Məktəb təcrübəsinin, proqram və dərsliklərin öyrənilməsi göstərir ki, düşünmək qabiliyyəti formalaşdırmaq, fəndaxili və fənlərarası əlaqə yaratmaq, orfoqrafik, orfoepik vərdişləri inkişaf etdirmək, dilə həssas, şüurlu münasibət tərbiyə etmək və s. bu kimi zəruri məsələlərdə etimoloji təhlil priyomunun əhəmiyyəti önəmlidir. Bu səbəbdəndir ki, Kurikulum proqramları ilə hazırlanan son Azərbaycan dili dərsliklərində sözün və ya ifadənin etimoloji şərhinə tez-tez rast gəlirik.

Lakin hələ də elmi-metodik ədəbiyyatda etimoloji təhlil anlayışı tam dəqiqləşdirilməmiş, onu başqa təhlil növlərindən ayıran sərhəd qəti müəyyənləşdirilməmişdir. Bu, özünü daha çox sözlərin quruluşca növlərinin müəyyənləşdirilməsində göstərir. Məlumdur ki, sözlərin quruluşca növünü müasir (sinxron) və tarixi (diaxron) baxımdan müəyyənləşdirmək mümkündür. Ola bilər ki, quruluşuna görə müasir dildə sadə hesab edilən söz tarixən ya düzəltmə, ya da mürəkkəb olsun. Ona görə də sözün tarixi quruluşunu əsas götürüb müasir dildəki tərkibini müəyyən etmək düz deyil. Ancaq müvafiq ədəbiyyatların nəzərdən keçirilməsi belə yanlışlığın tez-tez baş verdiyini göstərir. Professor Ə. Dəmirçizadə "Müasir Azərbaycan dili" kitabında yaxınmənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərə *ab-hava*, *qəpik-quruş*, *dava-dərman* kimi sözləri də misal verir [22, s. 282]. Lakin məlumdur ki, bu sözlərin bir tərəfi (*ab*, *quruş*, *dava*) müasir dilimizdə leksik məna vermir və, demək olar ki, müstəqil işlənmir. Nəzərə alsaq ki, *ab* – fars dilində su,

quruş – vaxtilə Azərbaycanda işlənən pul vahidi, *dava* sözü isə ərəbcədəki *dava* (dərman) deməkdir, bu sözləri müasir baxımdan yox, tarixən yaxınmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan sözlər hesab etmək olar. Professor M. Hüseyinzadə ali məktəblər üçün yazdığı dərslikdə *bıçqı* və *sorğu* sözlərini düzəltmə hesab edir [52, s. 27]. Burada da nə birinci sözdə kök hesab edilən *bıç*, nə də ikinci sözdəki *sor* müasir dildə müstəqil söz kimi işlənir. *Bıç* əslində *biçmək* feilindən əmələ gəlmiş, sonrakı prosesdə həm fonetik (*bıç* - *biç*), həm də semantik (“*biç*” vaxtilə həm də kəsmək mənasında işlənmişdir) uğramışdır. Bu mənbədə bəzən düzəltmə sözün hansı nitq hissəsindən əmələ gəlməsinə aid belə bölgülər vardır: “Əvvəlki mənasını itirmiş söz köklərindən -la, -lə şəkilçisi və -aş,-əş şəkilçisi ilə... əmələ gələn feillər” [52; s. 152, 157]. Birinciyə uyğun olaraq *qamarla*, *toparla*, ikinciyə isə *savaş*, *toqqaş*, *uzlaş*, *öcəş*, *gərnəş*, *daraş* sözləri misal verilir. Aydın ki, əgər kök öz mənasını itirmişdirsə, ondan əmələ gələn sözü müasir baxımdan düzəltmə hesab etmək olmaz. Burada *qızarmaq* feili də -ar şəkilçisi vasitəsilə sifətdən düzələn feil hesab edilir ki, bu yalnız etimoloji baxımdan düzgündür. Vaxtilə professor Bəşir Əhmədov orta ümumtəhsil məktəbləri üçün yazdığı dərs vəsaitində “qızarmaq” sözünü sadə hesab edir [42, s. 171]. “Bəzi alimlər düzəltmə kökdən bəhs edərkən onların tək-cə müasir vəziyyətini deyil, tarixini də əsas tuturlar. Odur ki, *ağla*, *saxla*, *dinlə*, *güləş*, *qırış*, *ayır* kimi sözləri düzəltmə hesab edirlər. Belə bir fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, düzəltmə əsasda müstəqil söz şəklində olan canlı kök müasir dildə yaşayan və məlum feildüzəldici şəkilçi olur” [64, s. 209] Lakin elə bu mənbənin özündə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən bəhs edilərkən göstərilir ki, bunlar “sözdə ayrılan, lakin hal-hazırda yeni söz yaratmayan” şəkilçilərdir. Misal olaraq *qavramaq*, *qarmalamaq* sözlərindəki -*ra* və -*mala* şəkilçiləri göstərilir [64, s. 209].

“Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlildən istifadə yolları” adlı metodik tövsiyədə də *soyuq* sözünün *soyu* (maq), *daraq* sözünün *dara*(maq) feilindən olması etimoloji təhlil hesab edilir [3, s. 7]. Göründüyü kimi, hər iki söz müasir dil baxımından

da asanlıqla kök və şəkilçiyə bölünür, onları bu şəkildə morfemlərinə ayırmaq üçün heç də tarixlərini izləmək lazım deyil.

Pedaqoji elmlər namizədi Asif Hacıyev "Qrammatikanın tədrisində tarixilik prinsipinin nəzərə alınması" adlı metodik vəsaitində məsələdən geniş şəkildə bəhs etmiş, ilk növbədə tarixi kommentarilərdən istifadənin aşağıdakı metodik tələblərini müəyyənləşdirmişdir: 1) Tarixi kommentarilər müşayiətedici xarakter daşmalıdır. 2. Tarixi kommentarilər əsaslandırılmış elmi mülahizələrə söykənməlidir. 3. Tarixi kommentarilər tam və yığcam olmalıdır. 4. Tarixi kommentarilər şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır [49, s. 37-42]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dolaşılıqlar, hər şeydən əvvəl, sözü tərkibinə görə təhlillə etimoloji təhlilin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsindən irəli gəlir. Yanlış olaraq tarixən morfoloji yolla yaranan söz müasir dildə düzəltmə hesab edilir və ya əksinə, sinxron baxımdan düzəltmə olan sözün tərkib hissələrinə ayrılması etimoloji təhlil kimi nəzərdə tutulur. Əslində etimoloji təhlil qurtaran yerdə tərkibinə görə təhlil başlanır. Etimoloji təhlil sözün tərkibinin keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolunun təhlilidir, tərkibinə görə təhlil isə sözün müasir vəziyyətdəki quruluşunun izahıdır. Demək, söz bugünkü baxımdan tərkib hissələrinə ayrılrsa, bu, sözü tərkibinə görə təhlildir. Yox əgər sözü tərkib hissələrinə ayırmaq üçün onun keçmişinə "səfər etmək" lazım gəlsə, bu, etimoloji təhlildir. "Sözü tərkibinə görə təhlil etmək onu müasir dil baxımından tərkib hissələrinə, yəni morfemlərinə ayırmaq deməkdir... Əgər sözün morfem tərkibinə tarixi baxımdan, uzaq keçmişə aid yanaşılırsa, bu, etimoloji təhlilə aparıb çıxarır" [66, s. 208]. Bəs söz nə vaxt müasir baxımdan tərkib hissələrinə ayrılmaz? Aydın ki, tərəflər (morfemlər) mütəhərriqliyini itirdikdə, "daşlaşdıqda", kök və ya şəkilçi müstəqil olaraq söz yaradıcılığında iştirak etmədikdə, kök hesab edilən hissə ilə tarixən yaranmış söz arasında mənə əlaqəsi qırıldıqda, olmadıqda. Məsələn, **açar** sözünü tərkib hissələrinə ayırmaq lazımdır. Sözün kök hissəsi (aç) müasir dildə də müstəqil şəkildə işlənir və leksik-semantik mənaya malikdir, -ar

şəkilçisi isə söz yaradıcılığında fəal iştirak edir (*yanar* dağ və s.), köklə düzəltmə söz arasında mənə bağlılığı var (*açar* – nəyisə açmaq üçün istifadə olunan alət). Lakin, tutaq ki, *kösöv* sözündə belə deyildir. Biz həmin sözün kökünün *kös* olduğunu iddia etmək üçün onun keçib gəldiyi yola, uğradığı fonetik, semantik və s. dəyişikliklərə nəzər salmalıyıq, çünki müasir dilimizdə “*kös*” sözü işlənir. Tarixi baxımdan isə o, *köz* sözündən z – s əvəzlənməsi ilə əmələ gəlmişdir, -öv şəkilçisi isə müasir dilimizdə qeyri-məhsuldar şəkilçi olsa da, bir neçə sözdə öz etimoloji izini saxlayır. Güman ki, *bülöv*, *oxlov*, *alov*, *çalov*, *qaşov*, *qırov* kimi sözlər də etimoloji baxımdan –ov (-öv) şəkilçisi vasitəsilə yaranmışlar. Sözü morfemlərinə ayırarkən şəkilçinin müasir dildəki vəziyyəti sözün etimologiyasına və ya tərkibinə görə təhlil edildiyini ayırd etməkdə o qədər də əsaslı rol oynamır. Çünki sözün inkişaf tarixində ən çox kök dəyişikliyə uğrayır, şəkilçi isə özünün ilkin formasını nisbətən uzun müddət mühafizə edə bilir. Başqa sözlə, belə fikirləşmək düz deyil ki, əgər şəkilçi müasir dildə məhsuldardırsa, onun iştirakı ilə əmələ gələn hər bir sözü müasir dil baxımından tərkib hissələrinə ayıra bilərik. Burada bir neçə hal müşahidə olunur:

a) Ola bilsin ki, şəkilçi müasir dildə məhsuldardır, lakin onun artırıldığı kök müəyyən leksik-semantik, fonetik dəyişikliyə uğramış, müasir dildə həmin formada, ya da, ümumiyyətlə, işləkliyini saxlamamışdır. Məsələn, məlumdur ki, -laq şəkilçisi müasir dilimizdə məhsuldar şəkilçidir (*ovlaq*, *yaylaq*, *qışlaq*, *çaylaq*, *otlaq* və s.), ancaq onun iştirakı ilə tarixən əmələ gələn *qulaq* sözündə *qu* hissəsi vaxtilə *səs* mənasında işlənsə də, indi işləklidən qalmış, yalnız bəzi söz və ifadələrdə öz izini saxlamışdır (“*qu* deyəndə *qulaq* tutular”, “*qıyha*” və s.).

b) Şəkilçi qeyri-məhsuldardır, kök isə tarixən müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz *kösöv*, *oxlov*, *çalov*, *qaşov*, *bülöv*, *qırov* və s. sözlərində olduğu kimi.

c) Həm kök, həm də şəkilçi tarixən müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, “*yuxu*” sözündə kök “-yu” etimoloji kökü əslində vaxtilə “keyləş”mək mənasında işlənən “uy” feilindən, “-xu”

şəkilçisi isə indi də dilimizdə işlək olan “-qı,-ki,-qu,-kü” şəkilçisindən müəyyən dəyişikliyə uğramaqla əmələ gəlmişdir. Bu söz (*yuxu*) “uyqu” formasına da uzun müddət işlənmişdir.

ç) Kök öz leksik-semantik müstəqilliyini bu günə kimi qoruyub saxlamış, şəkilçi isə qeyri-məhsuldardır və ola bilsin ki, təkcə elə bu sözün əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn, *xırdavat* sözünün “xırda” və “-vat” morfemlərindən yarandığı şübhəsizdir. Lakin “-vat” şəkilçisi təkcə bu sözün yaranmasında işlənir.

d) Həm kök, həm də şəkilçi müasir dildə işləkdir, bir-birindən asanlıqla ayrılır, dildə müstəqil işləyə bilirlər, köklə düzəltmə söz arasında mənə bağlılığı var (*çalışqan, sahibkar, duzlu, satqın, səsləmək* və s. bu kimi sözlərdə olduğu kimi).

Burada a, b, c bəndlərindəki halı etimoloji təhlilə, ç və d bəndlərindəki vəziyyəti isə sözü tərkibinə görə təhlilə aid etmək lazımdır.

Müasir dildə sözün kökünə müxtəlif şəkilçilər artırarkən baş verən müxtəlif fonetik hadisələrlə sözdə tarixən baş verən fonetik hadisələri qarışdırmaq olmaz. Məsələn, *ağıl* sözünə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda ı saitinin düşməsi ilə (onun *ağlı*), *ağla*(maq) feilindəki ı-nın düşməsini (ağı-la) eyniləşdirmək yanlışdır. Burada belə bir iddia heç də düzgün deyil ki, hər iki sözün kökündə oxşar fonetik hadisə baş verdiyindən onların morfemlərinə ayrılması etimoloji təhlildir. İkinci sözün *ağı* kökü ilə *-la* şəkilçisindən yarandığını irəli sürmək (tarixən bu söz *ağı* və *elə* sözlərindən yaranmış, etimoloji anlamda *ağı demək, ağı söyləmək* mənasındadır) ona görə etimoloji təhlildir ki, burada ı saitinin düşməsi sözün tarixi inkişaf prosesi ilə bağlı baş verən hadisədir. *Ağlın* sözündə ı-nın düşməsi isə həmin səsin reduksiya olunması ilə bağlıdır və məlum orfoqrafiya qaydasına görə bu hal yazıda da təsbit olunmuşdur. Demək, sözü tərkib hissələrinə ayırarkən onda baş verən fonetik hadisələrin səbəbini də mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Mürəkkəb sözləri də tərkib hissələrinə görə təhlil edərkən bəzi dolaşılıqlar müşahidə olunur. Əslində burada da sözün müasir baxımdan mürəkkəb olub-olmamasını bilmək üçün komponentlərin

müstəqil leksik mənaya malik olduğunu, ayrıca söz kimi işləyə bilməsini, tərəflərin leksik mənası ilə yaranmış mürəkkəb sözün leksik mənası arasında semantik bağlılığın olmasını əsas götürmək lazımdır. Mürəkkəb sözlərə tərif verərkən, demək olar ki, bütün dilçilər onun iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranmaq xüsusiyyətini yekdilliklə qeyd edirlər. Deməli, mürəkkəb sözün komponentləri ayrı-ayrı sözlərdir. Söz isə "...əvvəlcədən hazır olub, nitqdə bütöv və sərbəst şəkildə təkrarlana bilən leksik-qrammatik mənalı ən kiçik müstəqil dil vahididir" [63, s. 102]. Mürəkkəb sözlərə etimoloji və müasir baxımdan yanaşmanın fərqləndirilməməsinin nəticəsidir ki, istər ali, istər orta məktəb dərslərlərində *çünki*, *sanki*, *yainki* bağlayıcıları quruluşca mürəkkəb söz hesab edilir.

Etimoloji təhlil linqvistik təhlilin ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir növündən (fonetik, leksik, sözün söz yaradıcılığına və tərkibinə görə, nitq hissələrinə görə təhlilləri) geniş anlayışdır. O, linqvistik təhlilin əksər növləri ilə hardasa birləşir. Etimoloji təhlil zamanı hər hansı bir sözdə tarixən baş vermiş fonetik hadisəni izah ediriksə, fonetik təhlilə, sözün inkişaf prosesində uğradığı semantik dəyişiklikləri aydınlaşdırırıqsa, leksik təhlilə, tarixi baxımdan morfoloqiyasına ayırırıqsa, sözü tərkibinə görə təhlilə və s. yaxınlaşırıq. Əslində burada əsas meyar sözə hansı aspektdən yanaşmaqdır. Məsələn, *sərbəst* sözünün etimoloji təhlilinə fikir verək. Bu söz mənşəsinə görə fars dilində "sər" (baş) və "bəst" sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır (sözün tərkibinə görə təhlilinə yaxınlıq). "Bəst" fars dilindəki "bəstən" feilindən düzəlmiş "bəste" feili sifətinin səs dəyişikliyinə uğramış formasıdır (fonetik təhlilə yaxınlıq). *Sərbəst* sözü Azərbaycan dilində öz ilkin, etimoloji mənasının tamamilə əksinə olan bir mənə – "müstəqil, azad" sözlərinin sinonimi kimi bir mənə kəsb etmişdir (leksik təhlilə yaxınlıq) və s.

Etimoloji təhlili linqvistik təhlilin başqa növlərindən fərqləndirən cəhətlərindən biri də odur ki, etimoloji təhlil prosesində çox vaxt başqa dillərə, o cümlədən genoloji cəhətdən qohum dillərə, dialektlərə, qədim dil nümunələrinə müraciət etməli oluruq. Bunlar isə irəli sürülən fikri əsaslandırmaq, oxucuları deyilən fikrə

inandırmaq, həqiqətə daha çox yaxınlaşmaq üçün ən yaxşı vasitələrdir. Əgər **sorğu** sözünün vaxtilə dilimizdə müstəqil işlənən *sor* (maq) feilindən yarandığını deyib, fikrimizi əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət etməsək, mülahizə quru və qeyri-inandırıcı olar. Lakin fikrimizə dayaq kimi M. Füzulinin:

Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,

Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?-

beytində bu sözün, göründüyü kimi, müstəqil şəkildə elə “soruş” mənasında işləndiyini, “soruş”(maq), “sorğu”, “soraq” kimi sözlərin də bu etimoloji kökdən yarandığını nümunə gətirdikdə fikir əsaslandırılmış olur.

Linqvistik təhlilin digər növlərində biz sözün bu gününü əsas götürür, onun keçmişi ilə maraqlanmırıq. Lakin etimoloji təhlil prosesində sözün mənşəyi hansı mövqedən izlənirsə, izlənsin mütləq müasir vəziyyətlə tutuşdurulur. Elə ona görə də etimoloji təhlil prosesində tez-tez “vaxtilə bu cür olmuş, indi isə belədir” ifadəsini işlədirik.

Alınma sözlərin təhlili prosesində “müasir vəziyyət” anlayışına bir qədər başqa şəkildə yanaşmaq lazım gəlir. Burada keçmə sözün bizim dildəki müasir vəziyyəti, habelə funksiyası əsas götürülməlidir. Məsələn, **zəhmətkeş** sözünün düzəltmə hesab edilməsi, “zəhmət” (kök), “-keş” (şəkilçi) formasında tərkib hissələrinə ayrılması onun tərkibinə görə təhlilidir. Etimologiyasına əsaslansaq, bu sözü mürəkkəb hesab etməliyik. Çünki alındığı dildə ikinci morfem (-keş) indi də *çəkmək* mənasında işlənən *keşidən* feilindən olub müstəqil sözdür. Göründüyü kimi, hər iki halda müasir vəziyyət götürülür – biri bizim dildə, biri isə alındığı dildəki vəziyyət. Belə bir sual yarana bilər: *zəhmətkeş, cəfakeş, oyunbaz, kitabxana, Əlizadə* və s. bu kimi sözlər də alındığı dildə iki sözün birləşməsindən yaranıb, *televizor, teleskop, maqnitafon, fonogram, fonetika* və s. sözləri də. Bəs niyə birincilər bizim dilimizdə düzəltmə, ikincilər isə sadə hesab edilir? Burada, əvvəla, komponentlərin bizim dildə daşdığı funksiyaya fikir vermək lazımdır. –*Keş* bizim dildə şəkilçi funksiyası daşıyır, söz yaradıcılığında iştirak edir, hətta dilimizin

öz sözlərinə qoşularaq yeni söz yaradır (*dabankeş*). İkincisi, onun artırıldığı birinci tərəflər (*zəhmət, cəfa* və s.) dilimizdə müstəqil söz kimi işlənir. Elə bu səbəbə görədir ki, etimologiyasına görə -keş komponentindən yaranan *düdkəş* (*düd* fars dilində *tüstü* deməkdir, *düdkəş* – *tüstü çəkən*) sözünü düzəltmə hesab etmək olmaz. Yuxarıdakı fikirləri *televizor, teleskop, maqnitafon, fonogram, fonetika* sözləri haqqında demək olmaz. Etimoloji əsasına görə alınma olub *-at, -ət, -izm, -ist, -ik* və s. şəkilçilərlə düzələn bizim dil-dəki sözləri də ucdantutma düzəltmə hesab etmək, fikrimizcə, düzgün deyil. Onların bir qrupu dilimizdə də morfemlərinə sərbəst ayrılır, kök də müstəqil işlənir (*məlumat, təbliğət*). Lakin yalnız etimologiyasına görə həmin şəkilçilərdən düzələn *sədaqət, şücaət, müraciət, kommunizm, mexanizm, gimnazist, publisist, botanik, fizik, akademik* kimi sözlərdə əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçiləri ayırısaq, yerdə qalan hissələri heç vəchlə kök adlandıra bilmərik. Eyni fikri ön şəkilçili sözlərə də şamil etmək olar. Məsələn, *a-* ön şəkilçisi ilə yaranan *anormal, asemantika* sözləri düzəltmə, *ateist* isə sadədir. Ancaq müvafiq ədəbiyyatlarda belə sözlər də bəzən fərqi nə varılmadan düzəltmə hesab edilir [52; s. 33, 34, 35; 64; s. 74].

Bəzən sözün quruluşca növü həm etimoloji təhlil, həm də tərkibinə görə təhlil baxımından uyğun gəlir. Məsələn, *Dağistan, qəbiristan* və s. sözlər həm etimologiyasına, həm də bizim dilimizdəki vəziyyətinə görə düzəltmədir. Lakin onları komponentlərinə ayırmaq tərkibinə görə, tutaq ki, *-stan* şəkilçisinin dil mənsubluğunu izah etmək isə etimoloji təhlildir. “Etimologiyada sözlər və ya dil vahidləri, qohum, yaxud qonşu dillərin oxşar vahidləri ilə tutuşdurulur, qanunauyğunluq əsasında ayrı-ayrı sözlərin milli mənsubiyyət, inkişaf yolu fonetik və mənə dəyişiklikləri müəyyən edilir” [8, s. 110].

Beləliklə, aydın olur ki, etimoloji təhlilin linqvistik təhlilin başqa növləri arasındakı yeri indiyə qədər dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Təhlil etdiyimiz ədəbiyyatlarda, göründüyü kimi, bu sahədə yol verilən nöqsanlar, əsasən, aşağıdakılardır:

1. Əslində yalnız etimoloji təhlil yolu ilə komponentlərinə ayrılı bilən sözlər müasir dil baxımından heç bir əsas olmadan formal şəkildə tərkib hissələrinə ayrılır.

2. Bəzən isə əksinə, müasir dil nöqtəyi-nəzərindən morfemlərinə parçalana bilən sözləri tərkibinə görə təhlil etmək etimoloji təhlil hesab edilir.

3. Etimoloji təhlilin linqvistik təhlilin digər növləri arasında yeri, onlarla fərqli və oxşar cəhətləri dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Etimoloji təhlilin əhəmiyyəti, onun dil dərslərində rolu barədə **metodik ədəbiyyatda** çox fikirlər söylənmişdir. Bunları birləşdirən ümumi cəhət odur ki, müəlliflərin hamısı dil dərslərində etimoloji təhlildən istifadənin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu, ondan istifadənin vacibliyini xüsusi olaraq qeyd edirlər. Bəs etimoloji təhlildən istifadənin əhəmiyyəti nədədir? Bu baxımdan metodik ədəbiyyatdakı fikir və mülahizələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Bəzi ədəbiyyatlarda sözlərin mənasını izah etmək yolu ilə şagirdlərin **lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək** üçün etimoloji təhlildən istifadənin rolu xüsusi olaraq qeyd edilir. D.İ.Arbatski “Использование этимологии для раскрытия значения слов” adlı məqaləsində sözün mənasını şagirdə dərk etdirmək üçün etimoloji təhlildən istifadənin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Eyni zamanda müəllif orta məktəbdə bu spesifik təlim priyomundan müəllimlərin çox az istifadə etdiklərini tənqid edir: “Bəzi müəllimlər sözün mənasını açmaq üçün etimoloji təhlildən çox az istifadə edir. Ona görə də şagirdlər müəyyən hallarda ən adi etimologiyanı bilmir, sözün daxili mənasını hiss etmirlər” [7, s. 35].

Prof. B.Əhmədov belə nəticəyə gəlir ki, “Şagirdlər ərəb dilindən keçən sözlərin bir hissəsini bilir, lakin onlardan törəmə sözləri başa düşmürlər” [40, s. 75]. Ona görə də belə sözlərin birini digəri əsasında mənimsətmək metodik baxımdan daha üstündür. Müəllif “Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları” adlı kitabında bu tipli sözlərdən bəzilərinin cədvəlini də verir [40, s.76-78]. Ümumiyyətlə, bu baxımdan müəllifin gəldiyi nəticə

belədir: “Müəllim sözün mənasını izah edərkən tərifi verməkdən, tərifi izah edən məntiqi üsullardan, sinonimlərdən, etimoloji tiplərdən, *etimoloji təhlildən* (kursiv mənimdir. M.A.) və s. istifadə etməyə səy göstərməlidir” [40, s.79]. Əsərin sonunda şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün tərtib edilən izahlı lüğətdə də bir sıra sözlərin mənası etimoloji təhlil yolu ilə açılır (Bax: səh. 61-də *məhkəmə*, 64-də *kauçuk*, 66-da *vağzal*, 68-də *zavod*, *fabrik*, 70-də *olimpiada* və s.). Sözlərin mənasını aydınlaşdırarkən bəzən etimoloji təhlildən istifadə etmək fikri prof. B.Əhmədovun sonrakı elmi araşdırmalarında da davam və inkişaf etdirilir [42, s. 5-6].

Pedaqoji elmlər doktoru, professor Y. Kərimov belə hesab edir ki, lüğət işinin aparılmasında etimoloji təhlildən istifadəyə hələ ibtidai siniflərdə başlamaq lazımdır. Elə ona görə də lüğət işinin aparılması üçün sözlərin seçilməsi prinsiplərindən birini də “Sözün morfoloji və ya etimoloji təhlil edilməsi imkanının nəzərə alınması” (Kərimov Y. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1978, s. 104) hesab edir. Müəllif S.P.Redozubovun belə bir fikri ilə razı olduğunu bildirir ki: “Məktəbdə lüğət işinin düzgün qoyuluşunu təmin etmək üçün ... lüğətlər (izahlı və etimoloji) və məlumat kitabları, həmçinin söz anlayışlarının siyahısı (siniflər üzrə) zəruridir ki, müəllim bu və ya digər sinif şagirdləri ilə nə kimi lüğət ehtiyatı üzərində işləməli olduğunu bilsin” (Yenə orada, s. 59).

Bəzən ana dilində müəyyən əşyaların adını bildirən sözlərin öyrənilməsində etimoloji təhlildən istifadəyə III sinifdən başlamaq lazım bilinir [3, s. 11].

S. Vahidov da Azərbaycan dili dərslərində sözün mənasını izah edərkən etimoloji təhlildən istifadənin əhəmiyyətini qeyd edir; “Təcrübə göstərir ki, sözün mənası izah olunarkən həmin sözün yaranma tarixi haqqında məlumat verdikdə şagirdlər onu daha yaxşı mənimsəyirlər” [66, s. 163]. Müəllif bunun səbəbini, hər şeydən əvvəl, haqlı olaraq şagirdlərdə maraq hissənin güclənməsi ilə izah edir: “Ümumiyyətlə, etimoloji təhlil sözün mənasına maraq yaradır.

... Müəllim bu cəhəti nəzərə alıb, yeri gəldikdə etimoloji təhlilə də yer ayırmalıdır” [66, s. 183].

Bəzi metodist alimlər təkcə ümumişlək sözlərin leksik-semantik mənasının açılması üçün yox, bir sıra terminlərin də izahında etimoloji təhlildən istifadəyə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Əlbəttə, bunu linqvistik məfhumların terminoloji mənasına bir giriş kimi başa düşmək lazımdır. Çünki çox vaxt linqvistik məfhumların etimoloji mənası ilə terminoloji mənası arasında müəyyən fərqlər olur (bu, başqa elm sahələrində də belədir). Daha doğrusu, terminoloji məna daha geniş anlayış kəsb edir. Hər halda terminin daha şüurlu dərk edilməsi üçün etimoloji təhlil müəyyən vasitə rolunu oynaya bilər. “Terminlərin etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi onun daha da şüurlu dərk edilməsinə, şagirdlərin əqlinin daha da genişlənməsinə səbəb olur” (Fərəcov Ə. Qrammatik məfhumların mənimsədilməsi, 1967-ci il, s. 12).

Prof. A. Abdullayev “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” kitabında “Fonetika” bəhsinin tədrisində birinci dərəcə *fonetika* termininin [9-s.107], “Əlifba” mövzusunun tədrisində *əlifba* termininin [2, s. 112], “Morfologiya”nın tədrisində *morfologiya* termininin [2, s. 123] etimoloji cəhətdən izah edilməsi ilə başlaması lazım bilir.

2. Bir çox metodik ədəbiyyatda etimoloji təhlillə söz yaradıcılığına görə və sözü tərkibinə görə təhlil arasında əlaqə, bunlardan birinin tədrisi prosesində digərinin nəzərə alınması məsələlərinə də toxunulur. Göstərilir ki, bunlar arasında möhkəm sərhəd qoymaqla yanaşı, onları bir-birinə yaxınlaşdıran cəhətlər də tədris prosesində mütləq diqqət mərkəzində olmalıdır. Q.İ.Blinov “Məktəbdə söz yaradıcılığına görə təhlildə çatışmazlıqlar haqqında” adlı məqaləsində söz yaradıcılığına görə təhlil prosesində yol verilən nöqsanlardan birinin də məhz söz yaradıcılığına görə təhlillə etimoloji təhlil arasında sərhəd qoyulmadığı olduğunu qeyd edir: “Məktəbdə söz yaradıcılığına görə təhlillə etimoloji təhlil arasında heç də həmişə sərhəd qoyulmur” [28, s. 38]. Müəllif çox haqlı olaraq etimoloji təhlilə təsadüfi hallarda, həm də təkcə sözün mənasının və ya

orfoqrafiyasının izah edilməsi ilə əlaqədar müraciət edildiyini yazır: “Etimoloji təhlilə təsadüfi hallarda, o da sözün mənasını və orfoqrafiyasını aydınlaşdırarkən müraciət edilir [11, s. 39].

Prof. S. Cəfərov da “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin əmələ gəlməsi və inkişafına dair” məqaləsində söz yaradıcılığı prosesini tarixi baxımdan nəzərdən keçirir və prosesin şagirdlərə çatdırılmasının əhəmiyyətli olmasını bildirir: “Güman edirik ki, müəllimlərimiz bu məqalədə söylənilən mülahizələrdən “Söz yaradıcılığı” bölməsinin tədrisi üçün müvafiq əməli nəticələr çıxaracaq, dilimizdə həmin prosesin tarixi inkişafı haqqında yeri gəldikcə, şagirdlərə müvafiq məlumat verməyi faydalı və məqsədəuyğun hesab edəcəklər” (Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin əmələ gəlməsinə və inkişafına dair. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” məcmuəsi, 1977, № 1, s.75).

Prof. B.Əhmədov sözün etimoloji quruluşu ilə müasir baxımdan quruluşunun qarışıq salınmasına konkret olaraq *kitabxana*, *zərgər*, *həvəskar* tipli sözləri şagirdlərin səhv olaraq mürəkkəb hesab etməsini misal verir. Bu səhv *-xana*, *-gər*, *-kar* şəkilçilərinin etimologiyasına aldanaraq onların bizim dildə də müstəqil söz kimi dərk edilməsindən irəli gəlir.

Deməli, onların mürəkkəb hesab edilməsi yalnız etimoloji baxımdan düzgündür. Bizim dildə *-gər*, *-kar* və s. hissəciklər şəkilçi funksiyası yerinə yetirdiklərinə görə, müəllifin fikrincə, “...*zərgər*, *sənətkar*, *torpaqşünas*, *zəhmətkeş*, *hesabdar*, *çayxana* tipli sözləri yalnız düzəltmə söz kimi başa düşmək lazımdır” [42, s. 64].

Sözün quruluşuna etimoloji (diaxron) və ya müasir (sinxron) baxımdan yanaşmanın bəzən qarışıq salınması “Azərbaycan dili və tədrisi” məcmuəsinə gələn bir sıra suallardan da görünür. Prof. Ə. Əfəndizadə uzun illər həmin suallara verdiyi cavablarda dilin tədrisinə aid ən aktual məsələləri düzgün və ətraflı izah etdiyi kimi, bu baxımdan da məsələyə obyektiv yanaşır. Bu və ya digər səbəb nəticəsində quruluşca səhv olaraq, müasir dildə düzəltmə və ya mürəkkəb hesab edilə bilən sözləri təhlil edərkən müəllif sözə sinxron və ya diaxron yanaşma meyarını çox düzgün qoyur. Məsə-

lən, *qardaş*, *qurbağa*, *böyürtkən* tipli sözlər sadə hesab edilir: “Çünki onlardan heç birini semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlı, yaxud formaca bitkin olan hissələrə ayırmaq mümkün deyil” [33 s. 96]. Bundan əlavə, Ə.Əfəndizadə *qaranlıq*, *uzanmaq*, *saralmaq* [36, s. 107], *sevimli*, *boyunca*, *doyunca* tipli sözləri [37, s. 91], *gözətçi* sözünü [38, s. 91-92] müasir dildə quruluşca sadə hesab etməyi məqsədəuyğun hesab edir və onların etimoloji təhlilini verir.

Göründüyü kimi, bu sözlərin hamısının müasir dildə quruluşca düzəltmə və ya mürəkkəb hesab edilməsi üçün müəyyən aldadıcı “əsas” var. Məsələn, şagird tez-tez təsadüf etdiyi *-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn hər bir sözü fərqiə varmadan assosiyasiya nəticəsində düzəltmə, *qardaş* sözünün tərəflərinin məna verdiyini (qar, daş) zənn edib, mürəkkəb hesab edir.

Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış metodik vəsaitdə də orta məktəbdə “etimoloji” və “söz yaradıcılığı” anlayışlarının qarışıq salınması göstərilir və müəllifin fikrincə, bu, “təlim prosesində bir sıra anlaşılmazlıqların meydana çıxmasına səbəb olur” [69, s. 16]. Sonrakı izahatdan aydın olur ki, anlaşılmazlıqlar deyəndə tərtibçi, əsasən, sözün etimoloji quruluşu ilə müasir dil baxımından quruluşunun qarışıq salınmasını nəzərdə tutur.

Dilimizdə elə sözlər var ki, onların müasir baxımdan söz yaradıcılığına görə təhlili xüsusi maraq doğurur. Məsələn, *saralmaq*, *qaldırmaq*, *gözətçi*, *dilənçi*, *satlıq*, *nazilmək* və s. kimi sözlərin quruluşunda müşahidə edilən özünəməxsusluq, metodistlərin fikrincə, yalnız etimoloji təhlillə aydınlaşdırıla bilər. Asif Hacıyev yazır: “Həqiqətən də, *gözət* və *dilən* morfemləri bəzi türk dillərində *gözətçi* və *dilənçi* mənalarını ifadə edən isimdir. Görünür, həmin morfemlər tarixən Azərbaycan dilində də müstəqil söz kimi işlənmiş, sonralar işləklidən düşdükdən sonra onların əvəzində “gözətçi” və “dilənçi” sözləri fəallıq qazanmışlar” [49, s. 39]. Demək, nümunə kimi verdiyimiz yuxarıdakı digər sözləri də müasir baxımdan sadə hesab etmək lazımdır.

3. Etimoloji təhlil, sadəcə olaraq, sözün yaranma tarixini öyrənmək məqsədini də daşıya bilər. Başqa sözlə, bəzən etimoloji

təhlilin aparılmasında heç bir dolayı məqsəd (sözün orfoepiyasını, orfoqrafiyasını, lüğəti mənasını və s. öyrətmək) deyil, bilavasitə sözün “tərcümeyi halını”, onun leksik-semantik, qrammatik inkişaf mərhələlərini öyrətmək nəzərdə tutulur. Əlbəttə, nəticə etibarilə burada da şagirdlərin dil anlayışları haqqında təfəkkürü inkişaf etdirilir, dil tarixi ilə onları tanış edir, alınma sözlərin və ya əsl Azərbaycan sözlərinin xarakterik xüsusiyyətləri öyrədilir.

Prof. A. Abdullayev “Dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər”in tədrisindən bəhs edərkən tövsiyə etdiyi çalışmalardan birinin şərti belədir: “Rus dili vasitəsilə latıncadan Azərbaycan dilinə keçmiş aşağıdakı sözlərin necə əmələ gəlməsinə və daşdığı mənaya diqqət edin” [2, s. 216]. Mətnə isə *auditoriya*, *lektoriya*, *laboratoriya* sözlərinin etimoloji təhlili verilir. Müəllif Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri arasında əlaqə saxlamağın bir əhəmiyyətinin də “şagirdləri dilin inkişafı və dildə əmələ gələn dəyişikliklə tanış etmək” [2, s. 216] üçün imkan yaranmasını hesab edir. Prof. B. Əhmədov da ön şəkilçili sözlərin mənşəyi barədə məlumat verməyin faydalı ola bildiyini yazır: “Şagirdlərə məlumat vermək lazımdır ki, kökün əvvəlinə artırılan şəkilçilərə (*bikef*, *naxoş*, *baməzə*, *anti-faşist*) ön şəkilçilər deyilir. Belə şəkilçilər Azərbaycan dilinə başqa dillərdən keçmişdir” [42, s. 62].

4. Metodik ədəbiyyatda etimoloji təhlildən bəzi **mövzuların mənimsədilməsi** ilə əlaqədar istifadə etməyin əhəmiyyəti də xüsusi olaraq qeyd edilir. Bunlar elə mövzulardır ki, onları mənimsəyərkən müəllim etimoloji təhlilsiz keçinə bilməz. Daha doğrusu, etimoloji təhlilsiz dərs quru izahatla dolu proses təsiri bağışlayar. Dilimizdəki sözləri mənşə baxımından izah edən müəllim, tutaq ki, bir sıra sözlərin ərəb-fars dillərindən keçdiyini deyib, sadəcə olaraq misallar verirsə, məqsədinə nail ola bilməz. B. Əhmədov “Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər” mövzusunun tədrisindən bəhs edərkən yazır: “Şagirdlər dərk etməlidirlər ki, dilimizə ərəb dilindən keçmiş sözlərin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri vardır. Belə sözlər, bir qayda olaraq, üç samit əsasında formalaşır. Məsələn, *meyl*, *təmayül*, *mayil* sözləri *m*, *y*, *l* samitləri əsasında formalaşmışdır.

Ona görə həmin samitlər bir-birindən törəmə sözlərin hamısında təkrar olunur” [42, s. 48]. “Köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər” mövzusunun tədrisinə də eyni meyarla yanaşılır. Burada da tələb olunur ki, müəllim ayrı-ayrı sözlərin yaranma və ya aradan çıxma yollarını, səbəblərini bilsin və bunu şagirdlərə çatdırmağı da bacarsın. “Bu mövzunun tədrisində müəllim dilin inkişafı ilə cəmiyyətin inkişafı arasındakı əlaqəni şagirdlərin səviyyəsinə uyğun şəkildə şərh etməlidir. Bu işin öhdəsindən asanlıqla gəlmək üçün müəllimin özünün bəzi məlumatlara malik olması vacibdir. O, dilin tarixi ilə cəmiyyətin tarixi arasındakı əlaqəni, cəmiyyətin inkişafı sayəsində yeni sözlərin meydana gəlməsi, bir sıra sözlərin isə sıradan çıxması səbəblərini bilməlidir” [42, s. 49].

5. Etimoloji təhlilin əhəmiyyətinə toxunan dilçi-metodistlərin əksəriyyəti onun **şagirdlərin orfoqrafik bilik və bacarıqlara yiyələnməsində** müstəsna rola malik olduğunu yekdilliklə qeyd edirlər. Ayrı-ayrı sözlərin və ya bütöv orfoqrafik qaydanın etimoloji təhlil yolu ilə mənimsədilməsi şagirdi fəal edir, onun şüurluluğunu daha da artırır, hər şeydən əvvəl, sözün düzgün yazılışını mənimsəməyə böyük maraq hissi yaradılmış olur. İndiyə qədər, yuxarıdakı məsələlərdə olduğu kimi, orfoqrafiyanın tədrisində də etimoloji təhlilin yeri və əhəmiyyəti, ondan istifadənin imkanları geniş işlənməmişdir. Məsələyə yalnız ayrı-ayrı məqalələrdə və müəyyən metodik vəsaitdə öləri toxunulmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz namizədlik dissertasiyasında [69] isə yalnız yazılışı ümumi qaydalarla müəyyənləşdirilməyən, yazılışı çətin olan rus və Avropa mənşəli sözlərin orfoqrafiyasını mənimsətməkdə etimoloji təhlildən istifadə məsələləri işlənməmişdir. Həmin boşluğu nəzərə alaraq bu vəsaitin müəllifi namizədlik dissertasiyasını orfoqrafiya təlimində etimoloji təhlildən istifadə probleminə həsr etmişdir [60]. Əlbəttə, məsələyə belə yanaşmaq düzgün deyil ki, bizim dilin aparıcı orfoqrafik prinsipi morfoloji və fonetik prinsip olduğuna görə onun mənimsədilməsində etimoloji təhlildən istifadə yararsızdır və yaxud imkanları azdır. Tədqiqat göstərir ki, nəinki tarixi-ənənəvi prinsiplə yazılan sözlərin, habelə fonetik və morfoloji prinsiplə yazılan

sözlərin bir çoxunun orfoqrafiyasının mənimsədilməsində də etimoloji təhlildən istifadə uğurlu nəticələr verir. Etimoloji təhlilin bu baxımdan böyük əhəmiyyəti prof. Ə.Əfəndizadə tərəfindən dönə-dönə qeyd edilmişdir: “Dil dərində etimoloji təhlildən istifadə dilimizin bir sıra sirlərini; sözlərin yaranması və yazılışındakı qanunauyğunluqları şagirdlərin maraqla öyrənməsi və əsaslı surətdə dərk etməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir” [30, s. 98]. Ə.Əfəndizadə “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” məcmuəsinin ayrı-ayrı nömrələrində müəllimlərin suallarına verdiyi cavablarla orfoqrafiyanın bir sıra məsələlərinin – nisbətən dolaşmaq salınan, istisnalıq təşkil edən və s. məsələlərinin izahında etimoloji təhlilə dönə-dönə müraciət edir. Faktlara keçək: *Nəyə görə Türgenev, Arsenyev, Zverev, Medvedyev* familyalarında -ov, -yev şəkilçilərinin yazılışına dair məlum qayda pozulur? (Köklər samitlə qurtarırsa da, -ov yox, -ev, -yev artırılır). Professor bunun səbəbini həmin sözlərin etimoloji əsasında görür [31, s. 92]. Nəyə görə orfoqrafiyamızda “Sonu ğ və x ilə deyilən sözlər q ilə yazılır” qaydası olduğu halda, *Qazax, Samux, Yevlax* sözləri bu qaydaya tabe edilib q ilə yazılmır? Ə.Əfəndizadə belə hesab edir ki, bu, həmin sözlərin fonetik-morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplə yazılmasından irəli gəlir. Sonu x və ğ ilə deyilən sözlərin də q ilə yazılması türk (osmanlı) dilinin təsiri kimi ehtimal olunur [32, s. 93]. Eyni zamanda *fanar, fənər və fonar* variantlarında yazılan sözün alındığı dildəki yazılışına əsaslanaraq *fonar, korkorana//korkoranə//kor-koranə* variantlarında yazılan sözün etimoloji baxımdan şəkilçisinə (-anə) əsaslanaraq *korkoranə* şəklində yazılması düzgün hesab edilir [35, s. 103] və s.

Orfoqrafiyanın tədrisində etimoloji təhlilin rolundan bəhs edən müəlliflər ayrı-ayrı orfoqrafik qaydaların mənimsədilməsi ilə yanaşı, yazılışı müəyyən istisnalıq təşkil edən sözlərin izahında da etimoloji təhlilə müraciət edirlər. Məsələn, məlumdur ki, “ilə” qoşması saitlə bitən sözlərə artırılarkən ayrı yazılır. Lakin dilimizdə bir sıra sözlər var ki, bu qaydaya tabe olmur (*vaxtilə, xüsusilə* və s. A.Hacıyev “İlə qoşmasının yazılışına dair” məqaləsində bunun səbəbini, hər şeydən əvvəl, həmin sözlərə hansı baxımdan - tarixi

və ya müasir dil baxımından yanaşmaqda görürür. Başqa sözlə, müəllif belə hesab edir ki, bu sözlərdən ilə qoşması yalnız etimoloji təhlil yolu ilə ayrıla bilər [48]. Çünki müasir dil baxımından onlar artıq “daşlaşmışlar”.

Orfoqrafiyamızın bəzi xüsusiyyətlərini də şagirdlərə aydınlaşdırmaq üçün etimoloji təhlilə müraciət etməyin lüzumu qeyd olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində ahəng qanununun mühüm rol oynadığını, xüsusilə şəkilçilərin yazılışında bu qanunun daha çox gözlənilməsini bilən şagird bir cür yazılan şəkilçilərin ahəngə tabe olmadığını görəndə sual qarşısında qalır: axı, bu şəkilçilərin hamısı alınma deyil, Azərbaycan dilinin öz şəkilçilərinin də bəziləri ahəng qanuna tabe olmadan bir cür yazılır. Bu “müəmmarı” şagirdə yalnız etimoloji təhlil yolu ilə anlatmaq olar. “Müəllim bilməlidir ki, bir cür yazılan şəkilçilər (yol-*daş*, rəng-*saz* və s.) tarixən müstəqil söz olmuş, sonralar şəkilçi funksiyasını yerinə yetirmişlər. Başqa sözlə desək, *yoldaş rəngsaz* əslində mürəkkəb söz kimi meydana gəlmişdir, mürəkkəb sözlərdə isə ahəng qanunu həmişə gözlənilmir” [42, s. 60]. Prof. B. Əhmədov sifət düzəldən dörd cür yazılan -ı, -i, -u, -ü və bir cür yazılan -i,(-vi) şəkilçilərinin orfoqrafiyasının fərqləndirilə bilməsində şagirdlərin belə bir nəticəyə gəlmələrinin faydalı hesab edir: “Əsil Azərbaycan sözlərinə artırılan -ı, -i, -u, -ü şəkilçiləri ahəng qanununa tabe olur və dörd cür yazılır; ərəb və fars dilindən keçən sözlərdə isə -i(-vi) şəkilçisi ahəngə tabe olmur və bir cür yazılır” [42, s. 114].

Orfoqrafiyamızda nisbətən çətin mənimsənilən, tətbiqində müxtəlif səhvlərə yol verilən qaydalardan biri də, məlum olduğu kimi, ikihecalı olub son hecasında ı, i, u, ü saitlərindən biri işlənən sözlərə saitle başlanan şəkilçi artırıqda həmin saitlərin (ı, i, u, ü) düşməsi qaydasıdır. Bu qayda elə sözlərin hamısına eyni səviyyədə tətbiq olunmalıdır, ya müəyyən istisnalar gözlənilməlidir? Ə.Əfəndizadə bu qaydanın tətbiqində sözlərin etimologiyasına əsaslanmağı lazım bilir. Daha doğrusu, həmin sözləri iki qismə bölür. Müəllifin fikrincə: “Əslində bir hecalı olub, bizim dilimizdə ikihecalı səslənən və yazılan *qəbir*, *qədir*, *qisim*, *ətir*, *zehin*, *izin*, *isim*, *nəsil*,

ömür, səbir, sətir, sinif, fəsil, fikir, cisim, şəkil kimi alınma sözlərə saitlə başlanan hər cür şəkilçi artırıldıqda onların kökündəki son sait tələffüzdə də, yazılışda da düşür. *Alın, beyin, boyun, burun, qarın, oğul* kimi sözlər isə əsl Azərbaycan sözləri olub törənişindən ikihecalıdır. Belə sözlərə yalnız mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda onların kökündən son sait düşür” [39, s. 90].

Sözün mənasının dərk edilməsi eyni zamanda onun orfoqrafiyasının da şüurlu dərk edilməsi deməkdir. Bu, artıq metodikada sübut olunmuş, təkzibedilməz fikirdir. Ə.Əfəndizadə yazır: “Axı şagird sözün mənasını bilmirsə, yazılışını necə yadda saxlaya bilər” [25, s. 43]. “Sözün mənasına diqqətin artırılması onların yazılışının daha asan və şüurlu mənimsədilməsini təmin edir” [56, s. 135]. D.İ.Arbatski yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsində M. İsakovski-dən belə bir sitat verir: “İndiyə qədər mənə məlum olmayan “mənbə” (istok) sözünün belədə (etimoloji təhlil yolu ilə -M.A.) aydınlaşdırmasından sonra hər şey birdən-birə aydın oldu. Mən təkcə başa düşmədim, həm də onu düzgün deməyi və yazmağı bacardım, sözün daxili məzmunundakı qapalılığı şəkil kimi gözümün önünə gətirdim [7, s. 35]. Deməli, sözün mənasının etimoloji təhlil yolu ilə mənimsədilməsi həm də onun orfoqrafiyasının şüurlu mənimsədilməsi deməkdir. Bu isə orfoqrafiyanı mənimsətməkdə etimoloji təhlildən istifadə imkanlarının daha geniş olduğunu göstərir.

AZƏRBAYCAN DİLİ PROQRAM VƏ DƏRSLİKLƏRİNDƏ ETİMOLOJİ TƏHLİLDƏN İSTİFADƏNİN İMKANLARI

Etimoloji təhlilin aparılması üçün Azərbaycan dili proqram və dərsliklərinin müəyyən imkanları vardır. Bu imkanlar müəllimə şərait yaradır ki, şagirdlərin orfoqrafik vərdişlərini inkişaf etdirmək, onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ayrı-ayrı terminləri şüurlu şəkildə mənimsətmək, dilimizin zəngin keçmişi barədə məlumat vermək və s. üçün etimoloji təhlilə müraciət etsin. Etimoloji təhlildən istifadə baxımından proqram və dərsliklərin təhlili aşağıdakıları göstərdi:

1. Azərbaycan dili proqramlarında xüsusi saat ayrılmış və dərsliklərdə öz əksini tapan bir **neçə mövzunun** tədrisi müəllimə bilavasitə etimoloji təhlil priyomundan səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Bu prosesi tarixi ardıcılıqla nəzərdən keçirək. Vaxtilə IV sinifdə tədris olunan “Bəzi saitlərin uzun tələffüzü” [70, s. 6], V sinifdə tədris edilən “Alınma sözlər haqqında anlayış”, “Köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər” [70, s. 9], “Azərbaycan dili türk dillərindən biri kimi” [70, s. 25] mövzuları belə mövzulardandır. 1986-1987-ci tədris ilindən tətbiqinə başlanılmış orta ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili proqramında bu mövzular öz əksini aşağıdakı kimi tapmışdı: “Bəzi saitlərin uzun tələffüzü; bəzi sözlərdə ə, e, ö saitlərindən sonra apostrofun işlənməsi”, “Qoşa saitli sözlərin yazılışı və tələffüzü” – V sinifdə [77, s. 56], “Alınma sözlər (ərəb-fars və rus-Avropa mənşəli alınma sözlər)”, “Köhnəlmiş sözlər”, “Neologizmlər” - VI sinifdə [77, s. 58], “Dilin ictimai həyatda rolu və inkişafı” [77, s. 65]. 2002-ci il proqramında [78] da öz əksini tapan bir çox mövzular (“Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər”, “Arxaizmlər”; “Neologizmlər” – V sinifdə. “Sözün mənşəyi”, “Etimologiya dilçiliyin bir bölməsi kimi” – X sinifdə və s.) müəllimə etimoloji təhlildən birbaşa istifadə üçün şərait yaradır. Həmin mövzular bu və ya digər ad altında indiki dərsliklərdə də öz əksini tap-

mışdır. Belə hallarda nəzəri materialı mənimsətmək üçün müəllim elə sözlər üzərində iş apara bilər ki, bu sözlər şüurlu şəkildə dərk edilsin. Məsələn, “Alınma sözlər haqqında anlayış” mövzusunun tədris edərkən ən çox elə alınmalar üzərində iş aparılmalıdır ki, şagirdlər onların lüğəvi mənasını bilmədiyindən nitqində az işlədir, düzgün yazılışında və tələffüzündə də çətinlik çəkirlər. Məlumdur ki, əvvəlcə “*avto*” olan Avropa mənşəli sözləri bəzən şagirdlər tələffüzə uyğun olaraq “*afta*” şəklində yanlış yazırlar. Müəllim izah edir ki, “*avto*” yunan dilində “*öz*” deməkdir. Dilimizə bu hissə ilə başlayan bir qrup sözlər keçmişdir. Gəlin “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti”ndən həmin sözləri seçib yazaq. Beləliklə, şagirdlər lüğətdən *avtoqaraj*, *avtoqələm*, *avtoqraf*, *avtomatlaşdırmaq*, *avtomaşın*, *avtomexanik*, *avtomobil*, *avtoportret*, *avtobus* və s. sözlərini seçib yazırlar. Yaxud müəllim belə bir etimoloji izah verir ki, dilimizdə işlənən qoşa saitli sözlərin hamısı milli mənsubiyyətinə görə alınmadır. Bunlardan eynicinsli qoşa saitlə yazılanların bəzisi alındığı dildə müxtəlif saitlərlə işlənir. Məsələn: *saat* - *saət*, *maaş* - *məaş*, *mətbəə* - *mətbə* və s. Biz o sözləri alarkən dilimizin ahəng qanununa uyğunlaşdırmışıq. Demək, belə sözlərin bir saitlə yox, iki saitlə yazılması mənşəyi ilə əlaqədardır.

X sinfin dərslərində etimologiya haqqında geniş məlumat verilir, bu terminin mənşəyi, bölmə kimi öyrəndiyi sahə şərh olunur: “Elə sözlər var ki, çox qədimlərdə yaranıb, bu gün dildə işlənir, ancaq indiki halında onun ilkin lüğəvi mənası qavranmır, kökü izah oluna bilmir. Belə halda etimologiya elmi köməyə çatır” [51, s. 23]. Təbii ki, etimologiya tək-cə “bu gün dildə işlənən, ancaq indiki halında ilkin lüğəvi mənası qavranmayan” sözləri deyil, müasir dövrdə dildə işlənməyən sözlərin də mənşəyini araşdırır. Adı çəkilən dərslərdə *Arsak* və *Azərbaycan* sözlərinin etimoloji təhlili aparılır [51, s. 23-24]. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu dərslərdə şagirdlərə təqdim olunan izah, belə hesab edirik ki, şagirdlər üçün çox mürəkkəbdir. Oxucuda aydın təsəvvür yaratmaq məqsədilə “Azərbaycan” sözünün etimologiyasını dərslərdə olduğu kimi oxuculara təqdim edirik.

“Azərbaycan. Ölkəmizin adı olan Azərbaycan sözünün etimologiyası barədə çoxlu müxtəlif fikirlər vardır. Onlardan biri ilə tanış olun.

Əsrimizin görkəmli türk tarixçilərindən Rza Nur bu sözü Xəzər tayfasının adı ilə bağlayır. Onun dediyi və tarixi mənbələrin təsdiqlədiyi kimi, eramızdan əvvəl ölkəmizin ərazisində haqqında məlumat verilən ilk türk tayfası xəzərlərdir. Rza Nura görə bu söz xəzər – xazər və həzər – hazər şəkillərində olub; sonralar ilk samit x və h düşmüş, azər forması alınmışdır. Bu da məlumdur ki, qədim türk tayfaları arasında kazlar – azlar olub. Deməli, bu söz də (azər) iki ünsürdən ibarətdir: kaz - ər və az - ər (yəni kaz və ya az tayfasına məxsus ərler, igid adamlar. Ər-sak tayfasını xatırlayın). Tarixi mənbələr təsdiqləyir ki, yeni eradan 2 min əvvəl Atropaten və Albaniyada (qədim Azərbaycanda) kedar adlı tayfa yaşayıb. Qədim türkcədə d səsi z-yə keçib (indi biz xidmət deyirik, Anadolu türkləri xidmət deyir və ədəbi dildə “mədəsi toxdur” ifadəsi “məzəsi toxdur” işlənir). Beləliklə kedar-kezar və xəzər eyni etnos (tayfa) olur. Kedar sözündəki d səsi özünü onda da doğrıldur ki, qədim mənbələrdə, hətta XIX əsrdə yurdumuzun adı Adərbaycan kimi yazılıb. Adər sözü ərəb əlifbasında “az” şəklində yazılıb, z hərfi həm d, həm də z kimi oxunub. Sonralar azər tayfa adı kimi arxaikləşdiyindən onu farscadakı azər (atəş) mənasında qavrayıblar və Vətənimizə Odlar yurdu deyiblər. Azərbaycan sözünün tayfa (etnos) adı ilə bağlanması çox inandırıcıdır. Ölkəmizdəki qədim şəhər və kənd adlarının əksəriyyəti tayfa adlarına gedib çıxır: Bakı, Gəncə, Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Qazax, Məkəz (Naxçıvanda kənd adı), Çallu, Topçaq, Sirik, Çərəkən (Cəbrayılada kənd adları) və s. Azərbaycan sözündəki bay ünsürü titul bildirib (xəzər tayfasının səviyyəsi haqqında təsəvvürü əks etdirib), qan isə yaşayış məntəqəsi anlayışında işlənib (indi kənd sözündə qalır). Ərəb tarixçiləri q-k-g səsini c ilə veriblər və beləliklə Azərbaycan forması yaranıb” [51, s. 24].

Kurikulum proqramı əsasında yazılan son dərslərdə də bəzi dil qaydalarının tədrisi müəllimə etimoloji təhlildən istifadə üçün

şərait yaradır. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək. V sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində [53] etimologiya haqqında aşağıdakı nəzəri məlumat verilir: “Etimologiya (yunan dilində *etymon* – “həqiqət” sözüdür) hər hansı bir sözün mənşəyi, ilkin mənası deməkdir. Söz və ifadələrin mənşəyini araşdıran elm sahəsi də *etimologiya* adlanır” [53, s. 69]. Etimologiya haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün elə həmin nəzəri məlumatdan əvvəl və sonra həm şagirdlərə müxtəlif söz və ifadələrin (“Axillesin dabanı”, “Arsak”) etimoloji şərh verilir [53, s. 68, 69], digər tərəfdən isə onlar özləri etimoloji tədqiqata cəlb edilir. Məsələn: çalışma 4-də “*toponim*” sözünün mənasını tapmaq [53, s. 69], “*Qarabağ*” adının mənşəyi haqqında araşdırma aparmaq [53, s. 69], çalışma 5-də “*nifaq alması*” və “*Troya atı*” ifadələrinin mənşəyini araşdırmaq [53, s. 69], çalışma 6-da “*kenquru*” sözünün etimologiyası haqqında məruzə hazırlamaq [53, s. 69] kimi iş növləri tapşırılır. Tapşırıqlar çətin olduğu üçün burada müəllimin istiqamətverici funksiyası öz sözünü deməlidir.

2. Məlumdur ki, şagirdlərin mənimsəmələrində, eyni zamanda yazılı və şifahi nitqlərində işlətmələrində çətinlik çəkdikləri sözlərdən bir qrupu da **terminlərdir**. Bu, üç səbəblə bağlıdır: a) Şagirdlər bu sözlərin mənasını dəqiq bilmir. b) Əmələ gəlmə yolu aydın deyil. c) Nitqdə nisbətən az işlənilir. Azərbaycan dili dərsləkləri müəllimə imkan verir ki, bu terminlərin etimoloji təhlilini aparmaqla onların istifadəsi zamanı yol verilən nitq qüsurlarını aradan qaldırsın. Əslində dərslək müəllifləri bunu nəzərə alaraq, bəzi terminlərin izahını vermişlər. Azərbaycan dili dərsləklərindəki *sintaksis, omonim, sinonim, antonim, fonetika, morfolojiya, icbar* və s. terminlər buna misal ola bilər. Müəllim bunları öyrədərkən bir növ yaradıcı olmalı, dərsləkdən çıxış edərək o sözlərin, habelə bunlarla əlaqədar başqa sözlərin də terminoloji mənası ilə yanaşı, orfoqrafiya və orfoepiyasını da mənimsətməlidir. Məsələn, tutaq ki, *leksikolojiya, morfolojiya* sözlərinin yunan dilindən olub, *lexikos* (söz) və *morfe* (forma) sözlərinə *logiya* (elm, anlayış) sözünün artırılması ilə əmələ gəldiyini şagird dərsləkdən öyrənir. Müəllim

buna əsaslanaraq göstərir ki, *biologiya*, *zoologiya* və s. elm adları da bu sözün (*logiya*) iştirakı ilə əmələ gəlmişdir. Bu söz “*loq*” formasında işlənərək həmin elm sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssisi də bildirir. Məsələn, *bioloq*, *zooloq*, *arxeoloq*, *sosioloq*, *etimoloq* və s. Burada şagirdlərin başqa bir orfoqrafik-orfoepik qaydaya aid bilikləri də möhkəmlənir: onlar sonu –*loq* ilə qurtaran sözlərin alınma olduqlarını bilir, beləliklə də, onlara saitlə başlanan şəkilçi artırılarkən *q* samitinin *ğ*-ya keçməməsi səbəbini şüurlu dərk edir, son samitin isə *q* və *q*-nın qarşılığı kimi tələffüz edildiyini bilir və həmin sözlərin nitqdə işlədilməsində səhvə yol vermirlər.

3. Aydınır ki, **orfoqrafiya** orta məktəb proqramlarına görə ayrıca bölmə kimi tədris olunmur. Lakin müxtəlif orfoqrafik qaydalar müəyyən mövzu ilə bağlı tədris edilir. Bu orfoqrafik qaydaları mənimsətmək üçün hansı metod və priyomlardan istifadə edilməsi isə bilavasitə müəllimin üzərinə düşür. Həmin orfoqrafik qaydalardan elələri var ki, onları daha şüurlu mənimsətmək üçün etimoloji təhlil priyomundan istifadə etmək daha sərfəlidir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

a) **Sonu *q* və *k* ilə qurtaran sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırarkən *q* hərfinin *ğ*-ya, *k* hərfinin *y*-ya keçməsi qaydası.** Məlumdur ki, dilimizin lüğət tərkibində işlənən bütün sözlər bu qaydaya tabe olmur. Şagirdlər bəzən fərqi nə varmadan bu qaydanı ucdantutma bütün sözlərə tətbiq etməyə çalışırlar. Düzdür, “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti”ndə bu qaydaya tabe olmayan sözlərin bir neçəsi istisna kimi verilmişdir [1, s. 102]. Müəllim etimoloji təhlil yolu ilə izah edə bilər ki, bu qaydaya yalnız alınmalar tabe olmur. Sonrakı prosesdə müəllim sonu *q* və *k* ilə qurtaran alınma sözlər üzərində etimoloji təhlil yolu ilə iş aparmaqla bu qaydanı möhkəmlədə bilər.

b) **Defislə yazılan sözlərin** bir qismi, məlum olduğu kimi, *bir* və *ya* hər iki tərəfi ayrılıqda mənə verməyən sözlərdir. Şagird müxtəlif amillərin təsiri ilə bu sözləri bəzən tərəflərinə ayıra bilmir və *ya* həmin tərəfləri səhv başa düşür. Nəticədə onları *ya* bitişik, *ya* da ayrı yazır. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, bu sözlərin böyük bir

qismi tarixən ya sinonim, ya antonim, ya da yaxın mənəli sözlərin birləşməsindən yaranmışdır. Şagirdlər müasir dildə bu yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlərin yazılışını asanlıqla mənimsəyirlər (*ad-san*, *dost-düşmən*, *yorğan-döşək* və s.). Müəllim defislə yazılan sözlərdə mənə verməyən tərəf üzərində etimoloji təhlil aparmaqla şagirdlərə çatdırır ki, bunlar vaxtilə dilimizdə müstəqil şəkildə işlənmiş və digər tərəflə ya yaxın, ya əks, ya da sinonim mənada olmuşdur. Bəzən isə sözün tərkibi anlaşılmadığından bitişik yazılmalı söz ayrı yazılır və ya əksinə. Məsələn, “dümağ” sözündə həm də vurğu əvvələ düşdüyündən şagirdlər onu yanlış olaraq “*düm ağ*” şəkildə yanlış yazırlar. Metodistlər belə hesab edirlər ki: “Şagirdin nəzərinə çatdırılır ki, *düm* hissəciyi tarixən *təmiz* sözünün mənşəyində duran müstəqil bir söz kimi işlənmişdir. Lakin zaman keçdikcə müəyyən semantik çalarını saxlasa da, büsbütün leksik-semantik mənəsini itirərək ayrılıqda işlənmə funksiyasından məhrum olmuşdur. Bu səbəbdən də o artırıldığı sözə bitişik yazılır” [49, s. 38].

c) **İkihecalı olub, son hecasında ı, i, u, ü saitlərindən biri olan isimlərə saitle başlanan şəkilçi artırarkən söz kökündəki son saitin düşməsinə** şagirdlər çox vaxt bu qisim bütün sözlərə tətbiq edirlər. Əslində isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, belə isimlərdən yalnız alınmalara hər cür saitle başlanan şəkilçi artırıqda son sait düşür. Çünki həmin sözlər mənsub olduqları dildə təkhecalı işlənirlər (*qisim-qesm*, *isim-esm* və s.) Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu formalı Azərbaycan sözlərinə isə “... yalnız mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda onların kökündəki son sait düşür” [27, s. 160]. Göründüyü kimi, eyni orfoqrafik qaydada belə ikiliyin yaranması sözlərin milli mənsubluğu, etimologiyası ilə əlaqədardır və bunu şagirdlərə izah etmədən həmin qaydanı dərinləndirən mənimsətmək olmaz.

ç) Müəllim bəzi **alınma şəkilçiləri** tədris edərkən də mütləq onların etimologiyasına əsaslanmalıdır. Məsələn, bir cür yazılan şəkilçilər ona görə dilimizin mühüm fonetik qanununa – ahəng qanununa tabe olaraq iki və ya dörd cür yazılmır ki, onlar başqa dillərdən keçmədir (*keş*; *-xana*; *-zadə*; *-baz*; *-stan* və s.) və onların

əksəriyyəti mənsub olduqları dildə söz kimi işlənirlər (fars dilində *keş* – çəkmək, *xana* – ev, *zadə* – “zaidən” feilindən olub doğulan, *baz* – oyun, *stan* fars dilindəki “ostan” sözündən olub “yer, ərazi, vilayət” deməkdir), bizim dildə isə şəkilçi funksiyası yerinə yetirdiklərinə görə sözə bitişik yazılırlar. -Stan şəkilçisinin ahəng qanununa tabe olmayaraq bir cür yazılmasından əlavə, onun samitlə qurtaran sözlərə artırılarkən özündən əvvəl *ı, i, u, ü* saitlərindən birini ahəngə uyğun olaraq qəbul etməsi də həmin şəkilçinin etimologiyası və Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Əslində bir cür yazılan bu şəkilçinin əvvəlində *ı, i, u, ü* saitlərinin işləndiyini görəndə onu dörd cür yazılan şəkilçi hesab edir. Lakin bu şəkilçinin əvvəlinə həmin saitlərdən birinin artırılması bizim dilimizin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Üç samitin yanaşı işlənməməsi üçün köklə şəkilçi arasında sait əlavə olunur. “Samitlə bitən sözlərdən sonara –*stan* şəkilçisinin əvvəlində müvafiq saitin artırılması yalnız proteza hadisəsi ilə əlaqədardır” [39, s. 90].

Sıra saylarının rum rəqəmləri ilə yazılışındakı istisnalıq da(-ıncı, -inci, -uncu, -üncü şəkilçisini qəbul etmədən də sıra bildirməsi) onların etimologiyası ilə bağlıdır. Habelə bəzi mürəkkəb bağlayıcıların, sonu qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlərin yazılış və tələffüzünü etimoloji təhlillə əlaqələndirdikdə daha yüksək nəticə alınır.

IV. Məlum olduğu kimi, şagirdlərin yazılışını gec mənimsədiyi sözlərdən bir qrupu da metodik ədəbiyyatda “yazılışı çətin sözlər” adı altında verilir. Belə sözlərin müəyyən qismi əvvəlki dərsliklərin səhifələrində qara hərflərlə verilirdi. Müəllimdən tələb olunurdu ki, həmin səhifədəki nəzəri və praktik material tədris olunarkən yazılışı çətin sözlər üzərində də iş aparılsın. Son dərsliklərdə bu ənənə nədənsə unudulmuşdur. Lakin bu tip sözlər üzərində iş aparmadan uğurlu nəticə əldə etmək mümkün deyil. Ona görə də müəllim belə sözləri məktəblinin orfoqrafiya lüğətinə əsasən müəyyənləşdirməli və onlar üzərində iş aparmaqla tədrisən şagirdin fəal lüğət fonduna daxil etməlidir. Əlbəttə, bu iş priyomları müxtəlif ola bilər. Etimoloji təhlil priyomu isə həmin sözlərin bəzilərini mənimsətməkdə daha məqsədəuyğundur. Aparılmış müşahidələr gös-

tərir ki, elə sözlərdən aşağıdakıları etimoloji təhlil priyomundan istifadə etməklə mənimsədərkən şagirdlər daha çox fəallıq göstərir, sözləri daha şüurlu mənimsəyirlər. Biz müəllimə kömək məqsədilə yazılışı çətin sözlərin bir neçəsinin şagirdlərin səviyyəsinə uyğun qısa etimoloji təhlilini veririk:

Yanlış. Şagirdlər sözü metatezaya uğradaraq bəzən “yalnış” formasında işlədirlər. Əslində Azərbaycan dilindəki *yanıl*(maq) kökündəndir (yan – ıl - ış), ı saiti düşüb.

Kosmonavt. Əslində yunan dilindən olan bu söz rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdir. “*kosmos*”(kainat) sözü ilə *-navt* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır.

İnşaat. Ərəb dilindəki “inşa”(yaratmaq) sözünə *-at* şəkilçisi artırmaqla düzəlmişdir. Deməli, yanaşı gələn *a*-dan biri kökün, digəri şəkilçinindir. Dilimizdə *-at* şəkilçisi ilə düzələn çoxlu söz (*məlumat, təşkilat, təbliğat, təşviqat, təchizat, təqdimat, məmulat, təəssürat* və s.) var.

Xudahafiz. Fars dilindəki *xuda* (Allah) və ərəbcə *hafiz* (hifz edən, qoruyan) sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Dilimizdə qismən semantik dəyişikliyə uğramışdır.

Yumruq. Azərbaycan sözüdür, *yumru* sözünə *-q* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlmişdir.

Qabiliyyət, ezamiyyət. Hər iki söz ərəb mənşəlidir, *-iyyət* şəkilçisinin birinci sözdə *qabil* (bacarıq), ikinci sözdə isə *ezam* (göndərmək) köklərinə artırılması ilə yaranmışlar.

Kəşfiyyət. Ərəb mənşəlidir, *kəşf* (tapmaq) sözünə *-iyyət* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. *-iyyət*(iyyət) şəkilçisi ilə düzələn başqa sözlər də dilimizdə işlənir (*ədəbiyyət, ictimaiyyət, mədəniyyət, hakimiyyət, cəfəngiyyət* və s.)

Filmoskop. Yunan dilindəki *film* (dilimizdəki mənada) və *skop* (baxıram) sözlərinin *o* saiti vasitəsilə birləşməsindən yaranmışdır. “Skop” sözü *teleskop* sözündə də var.

Məhsul. Ərəb dilindəki *hasil* sözü ilə eyniköklü olub (hsl) *hasilə gəlmiş* deməkdir. *Təhsil* sözü də bu sözlərlə eyni kökdəndir.

Mütəfəkkir. Ərəb dilindəki *təfəkkür*, *fikir* sözləri ilə eyniköklüdür (fkr), “*mü*” həmin dildə sözdüzəldici ünsür kimi işlənir, *müsəlman*, *müxalifət*, *müraciət*, *mükəlimə*, *müəllim*, *müqəddəs* və s. sözlərində də belədir.

Müalicə. Ərəb mənşəli olub, *əlac* sözü ilə eyniköklüdür (lc).

Bəxtiyar. *Bəxt* sözü ilə *yap* (fars dilində “dost” mənasında) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Xeyirxah. Fars mənşəlidir, *xeyir* sözü ilə “*xah*” (“*xastən*” - istəmək) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, etimoloji mənasına görə “*xeyir istəyən*” deməkdir.

Gödərək. Azərbaycan dilindəki *gödək* sifətinə müqayisə dərəcəsinin şəkilçisi olan *-rək* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir. İki samitin yanaşı işlənməməsi üçün *gödək* sözünün sonundakı *k* samiti düşmüşdür.

Təsdiq, təshih. Hər iki söz ərəbcə olub, *təsdiq* sözü “*sdq*” kökündən (*sidq*, *sadiq*, *sədaqət*, *Sidqi* sözləri də bu kökdəndir), *təshih* sözü isə “*shh*” kökündən (*səhih* - düzgün, doğru sözü də bu kökdəndir) yaranmışdır.

Təqsir. Ərəbcə “*qsr*” kökündən yaranıb, *qüsür* sözü də eyni kökdəndir.

Tamamilə. Şagirdlər son hissəni (ilə) birgəlik qoşması, sözün kökünün isə tamam olduğunu zənn edərək, onu çox vaxt ayrı yazırlar. Əlbəttə, zahiri görünüşə aldanmaqdan başqa bir şey deyil. Əgər müəllim belə hallarda səhv yazılan “tamami ilə” “sözündə” şagirdlərin diqqətini hissələr arasındakı münasibətə yönəltsə, onlar aydın şəkildə görürlər ki, əvvəla, birinci hissə (tamami) dilimizdə ayrılıqda işlənmir, ikinci isə burada “ilə” heç bir birgəlik və ya vasitəçilik məzmunu ifadə etmir. Əslində o, tarixən “ilə” bağlayıcısından yaransa da, sonralar zərf düzəltmə xüsusiyyəti kəsb etmiş və tədricən köklə daşlaşmaqdadır [126]. Bu sözdə kök əvvəllər mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmiş, sonralar “ilə”nin artırılması ilə əlaqədar iki saitə yanaşı gəlməməsi üçün (*Ələkbər*, *Əlağa* və s. sözlərində olduğu kimi) mənsubiyyət şəkilçisi düşmüşdür. *Vasitə-*

silə, xüsusilə, vaxtilə, eynilə, əsas etibarilə, bir-birilə, artıqlamasilə sözlərində də təxminən eyni proses baş vermiş və ya verməkdədir.

Halbuki. Üç sözün: *hal* (vəziyyət), *bu* və *ki* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Tərəflər arasında müasir dil baxımından mənə bağlılığı zəif hiss edildiyindən və bir vurğu ilə deyildiyindən onları bitişik yazmaq lazımdır.

Nəinki. Azərbaycan dilindəki *nə*, “*in*” (fars dilində “*bu*) və *ki* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bir halda ki, “*ki*” bağlayıcısını götürdükdən sonra yerdə qalan hissə ayrılıqda işlənə bilmir, onu “*ki*” dən ayrı yazmaq olmaz. *Yainki, sanki* bağlayıcılarında da belədir.

Kinematografiya. Əslən yunan dilindən olub, “*kinema*” (hərəkət) və *qrafo* (yazıram) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

İbtida, ibtidai. Hər iki söz eyni mənşədən - ərəb dilindədir, “*ibtida*” – “başlama”, “başlanğıc”, “baş”, “əvvəl” *ibtidai* isə “ibtidaya aid”, “başlanğıca aid” deməkdir.

Atmosfer. Yunan dilindəki iki – “*atmos*” (hava) və “*sfera*” (şar) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Epidemiya. Yunan mənşəli sözdür, “yoluxucu xəstəlik” deməkdir.

Atəşfəşanlıq. Fars dilindən “*atəş*” (od) sözü ilə “*fəşan*” (“faş etmək”, “yaymaq”, “saçmaq”) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Paradoks. Əslən yunan dilindən olub, həmin dildəki “*para*” (əks) sözündəndir, hərfi mənada “gözlənilmə”, “mövcud fikrə zidd gələn” deməkdir.

Miniatür. Əslən fransız dilindən olub, etimoloji əsasda “qırmızı rəng” mənasındadır. İndi özünün kiçik ölçüsü, xüsusi dəqiqliyi, ifa incəliyi ilə seçilən incəsənət əsərinə deyilir.

Konservatoriya. Əslən latın dilinə məxsusdur, *konservare* (“qorumaq”, “mühafizə etmək”) sözü ilə məkan mənalı “*toriya*” şəkilçisindən yaranmışdır, “milli musiqini, incəsənəti qoruyan, mühavizə edən bina” deməkdir.

Ehtiras, etiraz. Bu sözlər formaca yaxın olsalar da, müxtəlif köklərdən yaranmışlar. Hər iki söz ərəb mənşəlidir. **Ehtiras** *həris* sözü ilə eyni kökdən olub, “həris olma, bir şeyi çox istəmə, şiddətli arzu”, **etiraz** isə “bir fikir ya qərarın əleyhinə danışma, müxalifətdə olma” mənalarında işlənir.

V. Azərbaycan dilindən qazanılmış biliyin tətbiqi, biliklərin bacarıq və vərdişlərə çevrilməsi üçün dərsliklərdəki **çalışmaların** əvəzsiz rolu vardır. Bu çalışmalarda, əsasən, öyrədilən bu və ya digər mövzuya aid praktik vərdişlər qazandırmaq məqsədi qarşıya qoyulur. Lakin şagirdlərin nitq qabiliyyətini inkişaf etdirmək keçilən mövzulardan, çalışmaya verilən əsas tələbdən asılı olmayaraq, daimi diqqət mərkəzində olmalıdır. Elə buna görə də dərslik müəllifləri bunu bütün kurs boyu nəzərə almış, demək olar ki, əksər çalışmalarda əsas tələbdən başqa şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyi də qarşıya məqsəd qoymuşlar. Müəllim də bunu nəzərə almalı, çalışmaların icrası prosesində yeri düşdükcə müxtəlif üsul və vasitələrdən, o cümlədən etimoloji təhlildən istifadə etməklə şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə etimoloji təhlildən istifadənin imkanları genişdir. Bunları nəzərdən keçirək:

a) Çalışmalardan bir qisminə, xüsusilə V sinif dərsliklərində [6, 53] sözlərin mənasını izah etmək tələb olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məktəb təcrübəsində artıq sübut edilmişdir ki, sözün mənasının izahına etimoloji təhlildən başlamaq daha sərfəli olur. D.İ.Abratski “Sözün mənasını açmaq üçün etimoloji təhlildən istifadə” adlı məqaləsində yazır: “Unudulmuş, yaddan çıxmış morfemlərin mənasının bərpa edilməsi adların ilkin əlamətlərinin canlandırılmasına imkan yaradır və sözün müasir leksik mənasının başa düşülməsinə səbəb olur. [7, s. 33]. Mənanın dərk edilməsi isə özlüyündə həmin sözün orfoqrafik və orfoepik cəhətdən də şüurlu dərk edilməsinə səbəb olur. “Şagird yazılarının təhlili və eksperimental tədqiqatların nəticələri göstərir ki, yazıda şagirdlərin yol verdikləri səhvlərin müəyyən bir qismi məhz onların nitqindəki çatışmazlıqdan – *işlətdikləri söz və ya ifadələrin mənasını ya heç,*

ya da dəqiq bilməmələrindən (kursiv mənimdir - M.A.), qrammatik hadisəni düzgün dərk etməmələrindən və s. irəli gəlir” [27, s. 12]. Bu baxımdan çalışmalarda mənasının izahı tələb olunan sözlərin bəzilərinin aydınlaşdırılmasına etimoloji təhlildən başlamaq olar. Bir neçə nümunə göstərək: V sinifin “Azərbaycan dili” dərsliyində çalışma № 76-da [6, s. 25] əslən ərəbcə olub eyni kökdən əmələ gələn sözlər ayrı-ayrı sütunlarda yanaşı verilir. Şagirdlərin diqqəti sütunlardakı sözlərin məna yaxınlığına cəlb edilir. Məsələn, sütunlardakı *hasar* və *mühasirə*, *zülm* və *zalım*, *imkan* və *mümkün*, *həbs* və *məhbus*, *nəzər* və *mənzərə*, *tərəf* və *ətraf* və s. sözlər mənacə yaxın, mənşəcə eynidirlər. Çalışma 110-da [6, s. 34] *meyil*, *təmayül*, *mayil*; *xərc*, *məxaric*; *münasibət*, *nisbət*, *mənsubiyyət*, *tənasüb*; *mənzərə*, *nəzər*, *nazir*, *intizar*, *müntəzir* sözlərini “Ərəb-fars sözləri lüğəti”ndən tapıb, mənalərini öyrənmək tələb olunur. Göründüyü kimi, dərslik müəllifləri sözlərin eyni mənşədən və eyni kökdən yarandığını nəzərə alıb, onları qrup halında vermişlər. Müəllim də bu imkandan istifadə etməlidir. Çalışma 57-də [6, s. 19] *atlaz*, *atlas*, *gümrah* sözlərinin leksik və qrammatik mənalərini, çalışma 58-də [6, s. 19] *atlas*, *atmosfer*, *stratosfer* sözlərinin leksik mənalərini, 74-cü çalışmada [6, s. 24] *aeroport*, *aerovağzal*, *aerodrom* sözlərinin mənalərini, çalışma 78-də [6, s. 25] *münasib* - *namünasib*, *razı* - *narazı*, *insaf* - *nainsaf*, *layiq* - *nalayiq*, *savad* - *bisavad*, *məzə* - *baməzə* sözlərinin məna fərqi izah etmək, çalışma 79-da [6, s. 25] mətdə izah verilmiş *müsahibə* və *mübahisə* sözlərini tapmaq tələb edilir. X siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliyində də əksini tapan bir neçə çalışma və tapşırıqlar etimoloji təhlildən istifadəyə zəmin yaradır. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək. “Elmi etimologiya ilə xalq etimologiyasının fərqi izah edin”; “Yaşadığınız yerin adının etimologiyasını açmağa çalışın”; “*Azərbaycan* sözünün etimologiyası haqqında başqa nə kimi məlumatınız var? Əgər varsa, dərsliyinizdəki ilə müqayisə edin”; “*Bakı* sözünün etimologiyası haqqında sizə hansı mülahizələr məlumdur?” [51, s. 25]. “Lüğətçilik” mövzusunda sonra təqdim olunan bəzi çalışmalarda sırf

etimoloji təhlillə bağlıdır: “Ərəb-fars sözləri lüğəti”ndən istifadə etməklə aşağıdakı sözlərin mənasını tapıb yazın.

Əruz, qəzəl, mürəbbə, rəməl, beyt”;

“Etimoloji lüğətin köməyi ilə aşağıdakı sözlərin mənasını izah edin.

İsa, dustaq, bəyim, ayıtmaq” [51, s. 26].

Kurikulum proqramı əsasında yazılmış dərsliklər problem baxımından daha zəngindir. Çalışmaların bir qisminə məqsəddən asılı olmayaraq bəzi sözlərin leksik mənası ilə yanaşı, etimologiyası da aydınlaşdırılır. Məsələn: çalışma 3-də [53, s. 14] *akrobatika*, çalışma 3-də [53, s. 32] *donor* sözlərinin mənasını tapmaq tapşırılır. Bəzən isə mətn daxilində kursivlə verilmiş sözlərin mənasının açılması tələb olunur ki, bunların bir çoxunda müəllim etimoloji təhlildən faydalana bilər. *Tacir, darğa, təam, libas* [53, s. 73], *əmirəlmöminin, vəzir, vəkil, əyan, divanxana* [53, s. 74], *zəhmətkeş* [53, s. 75], *xeyirxah, vətənpərvər, fədakar* [53, s. 90], *rəncbər* [53, s.106], *atəşgah, zəvvar, kahin, istila* [53, s.110], *ibadətgah* [53, s. 112], *məbəd* [53, s. 119], *xülya, xəyal* [53, s. 183] və s. Bəzi çalışmalarda isə lüğət üzrə iş üçün müəyyən sözlərin mənasını aydınlaşdırmaq tələb olunur. Bu sözlərin, demək olar ki, əksəriyyətinin leksik mənası kitabın sonundakı lüğətdə verilir və hansı dilə mənsubluğu göstərilir. *Kompliment* [54, s. 13], *pasiyent, analiz, altruizm* [54, s. 39], *heroqlif, papirus, perqament* [54, s. 51], *ədviyyat, ekspedisiya, risk* [54, səh. 54], *kitabə, kurqan, spesifik, xaqan, ulus, törə* [54, s. 72] və s. sözləri belələrindəndir.

b) Çalışmaların bir qisminə qoyulan tələbdən asılı olmayaraq bəzi sözlərdə müəyyən orfoqramlar buraxılır. Bu cür çalışmalardan vaxtilə orta ümumtəhsil məktəbləri üçün yazılmış bütün Azərbaycan dili dərsliklərində geniş istifadə edilmişdir. Burada buraxılan orfoqram üzərində iş apararkən bəzi sözlərin etimoloji təhlil edilməsi yaxşı nəticə verir. Məsələn, IV sinifin dərsliyindən [46] 4 № li çalışmada *nümayəndə* sözündə *ü* səsi buraxılmışdır. Bu sözdə *ü* səsi bəzən səhv olaraq *u* hərfi ilə yazılır. Əslində fars dilindən olan *nümayəndə* sözü “nüma” (göstərmək) kökündən

yanıb, bu kök dilimizə keçən bir neçə sözdə də (*nümunə, bədännüma, nümayiş* və s.) işlənir və ü ilə yazılır. IV sinifin dərsliyində [46] *n ...mayış, par...voz, pillək...n, t...leviz...r, a...tobus, dəs...ə, sər...şin, kosmona...t, a...a...nom, s...yahət, p...ncərə, maqnit...fon, velosipe...lə, tənəffü..., hə...tə, is...irahət* və s. tipli sözlər də belədir. Bu tip çalışmalarda buraxılmış orfoqramlar üzərində iş zamanı etimoloji təhlildən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Eyni məqsədlə dərslıklərdə buraxılmış orfoqramın əvəzində üç nöqtədən başqa sual işarəsi, tire də qoyulurdu. Bəzən isə üzərində orfoqrafik iş görülməsi söz ya qara hərflə verilir, ya da kəsr xəttindən istifadə edilirdi. Bu tip çalışmalardan indi də istifadə etmək məqsədəuyğundur.

c) Dərslıklərdəki çalışmalardan bir qismində belə bir maraqlı priyomdan istifadə edilir: Çalışmanın şərtində müəyyən tələb irəli sürülür, mətnə isə bu və ya digər sözün, yaxud ifadənin etimoloji təhlili verilir. Bu cür etimoloji təhlil həmin sözlərin tək cə orfoqrafiyasını mənimsəmək üçün arayış vermir, həm də sözə, onun inkişaf yoluna, beləliklə də, dil tarixinə maraq oyadır. Bunlar müəllimə imkan verir ki, çalışma mətnindəki etimoloji təhlildən istifadə edərək şagirdlərin diqqətini bunlarla bağlı orfoqrafik məsələlərə də yönəltsin, hətta özü də belə məqsədəuyğun, maraqlı çalışmaları tətbiq etsin. Müəllim məqsəddən asılı olaraq, dərslıklərdəki çalışmanın tələbini bir qədər dəyişdirə də bilər. Çalışmaların birində belə bir tələb verilir: "Oxuyun, mətnin altındakı suallara cavab verin." Mətnə *böyürtkən, qarğıdalı* sözlərinin etimologiyası izah olunur, axırda belə bir tapşırıq verilir: "Mətnəki mürəkkəb sözləri seçib yazın. Onları əmələ gətirən sözlərdən birincinin altından düz, digərinin altından isə dalğalı xətt çəkin" [46, çalışma 21]. Müəllim tələbi bir qədər dəyişdirə bilər. Şagirdlərə müasir dildə mürəkkəb hesab edilən sözləri seçdirib bir sütunda, sonra isə mətnə tarixən iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş, indi isə tərəfləri ya başqa mənə verən, ya da tərəflərinin işləklidən qalması nəticəsində sadə hesab edilənləri digər sütunda yazdırır. Nəticədə belə bir cədvəl alınır:

Müasir dildə mürəkkəb hesab edilənlər	Tarixən mürəkkəb hesab edilənlər
Şiraslan Elşən bir-birinə günəbaxan qarağac	böyürtkən qarğıdalı Gülbəniz şanapipik suti

Sonra müəllim ikinci sütundakı sözlərin dərslikdən çıxış edərək etimoloji təhlilini aparır və onların nə üçün müasir dildə mürəkkəb hesab edilmədiyinin səbəbini aydınlaşdırır. Beləliklə də, şagirdlər mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin elmi əsasını dərk edir, onların yazılışını öyrənməyə maraq göstərirlər. Belə çalışmalardan həmin dərslikdə [46] səhifə 179-də “*ura*” sözünün, çalışma 412-də “*Sülh göyərçini*”, çalışma 420-də “*hər yurdda bir evi var*” ifadələrinin, V sinfin dərsliyində [6] çalışma 72-də *disput*, *dispanser*, çalışma 81-də *lehine*, *bilvasitə*, *sənətşünas*, *sənətkar*, *əməkdar*, *zərgər*, *kitabxana*, *saatsaz*, *zəhmətkeş* sözlərinin, çalışma 106-da *Mahaç-Qala* toponiminin, çalışma 107-də *pioner*, 114-də -*şünas*, *-kar*, *-dar*, *-gər*, *-xana*, *-saz*, *-keş* şəkilçilərinin, 153-də *kimya*, 281-də *evrika*, 354-də *milyon*, *milyard*, *iyirmi*, *əlli*, *altmış*, *yetmiş*, *səksən*, *doxsan* sözlərinin, 363-də “*Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə*” ifadəsinin, 426-da *qızarmaq*, *közərmək* sözlərinin, 444-də *qədim* sözünün və “*Sənə qədir ağacı əkəcəyəm*” ifadəsinin, VI sinfin dərsliyində [17] çalışma 16-da *orfoqrafiya*, 105-də *poliqlot*, 207-də *stenoqrafiya* sözlərinin etimologiyası, 273-də *pəncərə şüşəsi* və “*pəncərə vergisi*” məfhumlarının tarixi izah olunur. Belə priyom indiki dərsliklərdə daha geniş şəkildə davam etdirilir. Bu dərsliklərdə üzərində dinləyib-anlama və danışma, oxu və yazı məzmun xətlərinin reallaşdırılması üçün rəhbərlik mətnləri verilir. Həmin mətnlər bir tərəfdən də şagirdin dünyagörüşünü artırmağa, onlarda dilə həssas münasibət formalaşdırmağa kömək edir. Belə mətnlərin bir çoxunda müxtəlif söz və ifadələrin etimologiyası anlaşıqlı şəkildə şərh olunur, bəziləri isə müəllimə etimoloji təhlildən istifadə üçün imkan yaradır. “Çıraqqala” [53, s.

117], “Dərbənd qalası” [53, s.117], “İsmailiyyə” [53, s. 128], “Xudafərin körpüsü” [53, s. 131], “Gələsən-görəsən qalası” [53, s. 135], “Naftalan” [53, s. 165], “Xarıbülbül” [53. s. 163-164] mətnləri belələrindəndir. “Sərhədsiz internet” mətnində isə bəzi informatika terminləri (*edu, gov, org, com* ə s.) etimoloji baxımdan izah olunur [53, s. 70-71]. Bu dərslikdə bəzi frazemlərin, ibarə və aforizmlərin də etimoloji şərhı verilir. “Şeirın qol-qbırğasını sındırmaq” [53, s. 54], “Karı könlündəki” [53, s. 54-55], “Süleymana qalmayan dünya” [53, s. 56], “İlanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da gəlib yuvasının ağzında bitər” [53, s. 57], “Bəlkəni (bəlgəni) əkiblər, bitməyib” [53, s. 57] və s. bu kimi ifadələrin etimoloji baxımdan izahı şagirdlərdə dilə, onun tarixinə sonsuz maraq yaradır. Bu ənənə mövcud 6-cı sinif dərsliyində də qismən davam etdirilir. “Brut” mətnində *brut, forum, konsul, veto* [54, s. 164-165], “Marafon qaçışının tarixi” mətnində isə *marafon* [54, s. 167-168] sözlərinin etimoloji təhlili verilmişdir.

Kurikulum proqram əsasında yazılmış V sinif dərsliyindən etimoloji təhlilə aid bir nümunəni təqdim edək.

“İndiki Qarabağın qədim adı “”Arsak”dır. Hazırda bu söz dilimizdə işlənmir və onu tarixi toponim hesab etmək olar. Etimoloji təhlil göstərir ki, bu yer adı iki sözdən ibarətdir: ar və sak. “Sak” qədim türk tayfalarından birinin adıdır. “Ar” isə ər sözünün dəyişmiş formasıdır. “Ər” sözü qədim dilimizdə “igid, cəngavər, qoçaq” mənalarını daşımışdır. Beləliklə, həmin ərazidə yerləşmiş sak tayfası öz cəngavərliyi ilə məşhur olduğu üçün bu yer Ərsak, sonralar isə Arsak adlanmışdır” [53, s. 69].

Yuxarıda deyildiyi kimi, müəllim özü də belə mətnlər tərtib edib, onlardan müxtəlif məqsədli çalışmalarda istifadə edə bilər. Bir nümunə verək: Şagirdlər “mavzoley” sözünün yazılışını *Moskva, model* və s. tipli sözlərin orfoqrafiyası ilə qarışdıraraq, bəzən onu *movzoley* və yaxud *movzaley* şəklində yazırlar. Tutaq ki, müşahidə materialı kimi müəllim şagirdlərə belə bir mətn təqdim edir:

Sənubər Yasəməninin yazısını yoxlayarkən onun "mavzoley" sözünü "movzoley" şəklində yazdığını görüb irad tutdu. Yasəmən razılaşmayıb dedi:

- Bu sözdə birinci sait a kimi tələffüz edilsə də, Moskva, fonetika, sözündə olduğu kimi o ilə yazılmalıdır.

Sənubər dedi:

- Mən jurnalda oxumuşam ki, bu sözün kökü əslində "mavsos"dur. Mavsos vaxtilə Türkiyə ərazisində yerləşən qədim Kariya dövlətinin hökmdarı olub. O hələ sağlığında özünə dünyanın yeddi möcüzəsindən biri sayılan nəhəng məqbərə tikdirir. Bu məqbərə həmin hökmdarın adı ilə mavzoley adlandırılıb. Sonralar həmin söz nisbətən ümumiləşmiş mənə kəsb etmişdir. Demək, mavzoley sözünün ilk saitini etimologiyasına uyğun olaraq a ilə yazmaq lazımdır.

Yasəmən razılaşmalı oldu".

Çalışmaların bir qismində isə şagirdlərin özləri etimoloji axtarıcılığa cəlb edilir. Məsələn, V sinfin dərsliyindəki [6] 32 № -li çalışmada x işarəli tapşırıqda deyilir ki, yaşadığınız kənd, qəsəbə, şəhər adlarının necə əmələ gəldiyini izah edin. Yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi, bu priyom müasir dərsliklərdə də davam etdirilir. Demək, sözlərin etimologiyası şagirdlərə həmişə hazır verilməməlidir. Müəllim müxtəlif tapşırıq və çalışmalarda şagirdlərin özlərini də sözün mənşəyini, onun inkişaf yolunu tapmağa cəlb etməlidir. Məsələn, onlara belə tapşırıqlar vermək olar:

"1) M. Füzulinin "Sorun kim, bu nə sevdadır" misrasında "sor" sözü indi dilimizdə müstəqil şəkildə işlənmir, lakin bir neçə sözün tərkibində qalmışdır. Kim o sözləri tapar? (*soruş, sorğu, soraq*). 2) Sınıf yoldaşlarınızın adlarının hansı dildən olduğunu və etimoloji mənasını deməyə çalışın (müxtəlif lüğətlərin köməyi ilə). 3) Fizika dərsliyində *fizika, akustika, ampermetr, voltmetr* və s. terminləri etimoloji cəhətdən təhlil edin və s."

Müasir dərsə verilən tələblərdən biri də təlim prosesində şagirdlərin şüurluluğunu təmin etməkdən ibarətdir. Orta məktəb kursunda şagirdə izah edilən heç bir hadisənin səbəbi ona qaranlıq qal-

mamalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, nəticə ilə yanaşı, həmin nəticəni doğuran səbəbi də şagirdə çatdıraq. Belə olduqda şagird həyatda qarşısına çıxan hər bir hadisənin mahiyyətinə varmağa, onu dərindən dərk etməyə çalışacaq. Orta məktəbdə Azərbaycan dili fənninin əsas məqsədlərindən biri də şagirdlərin yazılı nitqini, orfoqrafik vərdişlərini, öz fikirlərini lazım gəldikdə yazılı şəkildə düzgün və dəqiq ifadə etməkdir: “Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərə dilimizin fonetik, morfoloji, sintaktik quruluşuna, leksikası, frazeologiyası və digər sahələrinə dair müvafiq nəzəri biliklər verməkdən və bu biliklər zəminində onlarda hərtərəfli nitq hazırlığı, yəni *savadlı yazı*, şüurlu və rəvan oxu vərdişləri, təlim informasiyalarını düzgün başa düşmək, ünsiyyətin müxtəlif şəraitlərində (məclislərdə, qatarda,) hər iki formasından (rəsmi yığıncaqlarda, müsahibələrdə, müxtəlif məclislərdə, məclislərdə, qatarda və s.) öz fikrini şifahi və tələb olunan hallarda *yazılı olaraq* sərbəst, dəqiq və düzgün ifadə etmək bacarıqları yaratmaqdan ibarətdir” [78, s. 5]. D.N.Boçoyavlenskinin göstərdiyi kimi: “Orfoqrafiyanın tədrisində mexaniki üsul təkcə antipedaqoji, faydasız olmayıb, həm də insan ağılının aktiv təbiətinə yaddır. Orfoqrafik material şüurlu fəaliyyət üçün aşağıdakı imkanları yaradır: fikirləşmək, sistemə salmaq, ümumiləşdirmək və yaddaşın işini yüngülləşdirmək” [14, s. 92-93]. Digər bölmələrin tədrisində də belədir. Bu cəhətdən etimoloji təhlilin özünəməxsus yeri vardır. Pedaqoji elmlər doktoru, professor Ə.Əfəndizadə yazır: “Dil dərslərində etimoloji təhlildən istifadə dilimizin bir sıra sirlərini – sözlərin yaranması və yazılışındakı qanunauyğunluqları şagirdlərin maraqla öyrənməsi və daha əsaslı surətdə dərk etməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir” [33, s. 98].

ETİMOLOJİ TƏHLİLDƏN İSTİFADƏNİN YOLLARI

Özlüyündə aydındır ki, hər hansı bir səhvi aradan qaldırmaq üçün onu törədən amili müəyyənləşdirmək lazımdır, “Biz, adətən, uşağın fikri fəaliyyətinin nəticələri ilə iş görürük. Əgər nəticə səhvdirsə, uşağın bu nəticələrə necə gədiyini bilmədən düzəldirik. Beləliklə, uşağın fikri fəaliyyəti idarə olunmamış qalır” [13, s. 78]. Məlumdur ki, orta ümumtəhsil məktəblərində əsas prioritet olan sözlərin düzgün yazılışı, dil vahidlərinin şagirdin nitqində yerli-yerində işlədilməsi və s. məsələlər də belədir. Müəllim birinci növbədə nitqdə baş verən səhvin nədən irəli gəldiyini bilməli, sonra isə bu səhvlərdən hansılarının məhz etimoloji təhlillə aradan qaldırılabiləcəyinin mümkünlüyünü müəyyənləşdirməlidir. Biz dil təlimində etimoloji təhlildən istifadənin yerini, onun məzmunu, təşkili və aparılması metodikasını müəyyənləşdirərkən də nitqdəki səhvlərin baş verməsinin elə səbəblərini aşkara çıxarmağa çalışmışıq ki, orada etimoloji təhlildən istifadə başqa vasitələrə nisbətən daha yüksək nəticələr verir. Onlardan xarakterik olanları nəzərdən keçirək.

§1. Tələffüzün təsiri və sözün mənasını bilməməklə bağlı yol verilən səhvlərin aradan qaldırılmasında etimoloji təhlildən istifadə

Şagirdlər tələffüzün təsiri ilə ən çox orfoqrafik səhvlərə yol verirlər. Sözün müxtəlif şəkildə tələffüzünə aldanaraq, onu (sözü) deyilişindəki formada da yazırlar. Bu, ən çox şifahi nitq ilə yazılı nitq arasındakı münasibətin, əlaqənin orfoqrafiya təlimində düzgün nəzərə alınmaması hallarında baş verir. Əslində, “Sözü, sözdəki hər bir səsi, sözün tərkibini aydın, yaxşı demək, sözdəki səsləri fərqləndirmək üçün iti qulaq – bunlar düzgün yazının başlıca əsasıdır” [76, s. 431].

Məlum olduğu kimi, tələffüzün də bir neçə forması mövcuddur:

1) Bəzən şagirdlər **düzgün tələffüzü orfoqrafiyasından fərqlənən** sözlərin orfoepiyasına aldanaraq, sözü tələffüz edildiyi kimi də yazırlar. Həm Avropa, həm ərəb-fars mənşəli, həm də Azərbaycan dilinin öz sözlərində bu səbəbdən səhv yazılan bəzi nitq vahidlərinin düzgün yazılışını etimoloji təhlilə daha şüurlu şəkildə mənimsətmək olar.

a) Rus və Avropa mənşəli sözlərdə.

Bəzən **samovar** sözü “samavar”, **dekorativ** sözü “dekarativ”, **voleybol** sözü “valeybol”, **biologiya** sözü “bialogiya”, **şokolad** sözü “şakalad” və s. şəkildə deyilir və yazılır. Təcrübə göstərir ki, bu sözlərin düzgün yazılışını düzgün tələffüzü ilə müqayisədə öyrətməyə nisbətən, etimoloji təhlil yolu ilə daha əsaslı şəkildə mənimsətmək olur. Belə sözlərin yazılışı çox vaxt şagirddə “Niyə bunlar deyildiyi kimi yazılmır?” sualını yaradır. Belə vəziyyətdə etimoloji təhlilə müraciət etmək daha faydalıdır. Məsələn, müəllim izah edir ki, **samovar** sözü bizim dilə rus dilindən keçmişdir: “sam” – özü, “var” (varit) - “qaynayan” deməkdir. “O” isə həmin dildə mürəkkəb sözlərin tərəflərini birləşdirən saitdir. Bu sait **parovoz** (*par* – buxar, *voz* - vozit – daşımaq, aparmaq), **paroxod** (*par* – buxar, *xod*//*xodit* – getmək), **teploxod** (*tepl* – isti, *xod*//*xodit* – getmək) sözlərində də eyni vəzifəni yerinə yetirir. Demək, bu sait **a** kimi tələffüz edilsə də, əslinə müvafiq olaraq **o** ilə yazılmalıdır. **Dekorativ** sözü isə latın dilindəki “bəzəyirəm” mənasını verən “dekor”, **kolorit** sözü həmin dildə “boya”, “rəng” mənasında işlənən “kolor”, **voleybol** sözü ingilis dilindəki “voley” (uçan) və (“bol” – top), **biologiya** sözü “bio” (canlı), “logiya” (elm) sözlərindən yaranmışdır. **Şokolad** sözü isə *şokolad* şəkildə tələffüz edilsə də, birinci tərəf “şoko”//“xoko” – sözündəndir, hindu dilində “köpüklənən” mənasını verir.

b) Ərəb-fars mənşəli olub, düzgün tələffüzün təsiri ilə səhv yazılan bəzi sözlərin də orfoqrafiyasını etimoloji təhlilə mənimsətmək mümkündür. Misallara müraciət edək. **Mühafizə** sözünü şagirdlər bəzən *mühafizə* şəkildə yazırlar. Sadə yolla izah edilir ki, dünyada elə dillər var ki, sözün tərkibində olan samitlər kök, saitlər

isə bir növ şakilçi funksiyası yerinə yetirirlər. Belə dillər flektiv dillər adlanır. Ərəb dili də elə dillərdəndir (Bu barədə geniş məlumat X sinifdə “Dillərin bölgüsü” mövzusunun tədrisi zamanı verilir) “Mühafizə” sözü ərəb dilindən dilimizə keçmişdir. Sözün kökü “hfz”dır. Elə isə oradakı f samitini v kimi yazmaq düzgün deyil. **Hifz, hafız, hafizə** sözləri də eyni kökdən yaranmışlar. Yaxud ərəb dilindən keçmiş **kitab** sözünü götürək. Bu sözdən sonra samitlə başlanan söz və ya şakilçi gəldikdə (kitablar, kitab bağışlama və s.) tələffüzə uyğun olaraq bəzən yanlış olaraq “kitab” şəklində yazılır. Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, ərəb mənşəli bu sözün kökü “ktb” samitləridir. Bu kökdən **katib, məktəb, məktub** sözləri də yaranmışdır. **Dəstə** (səhv olaraq “dəsdə” şəklində yazılır) - fars dilində *birlik* mənasını verən “dəst” sözündəndir [47, s. 147]. **Həftə** (səhv olaraq “həfdə” şəklində yazılır) - fars dilindəki “həft” – yeddi sözündəndir [47, s. 731]. **Kəşfiyyat** (səhv olaraq “kəşviyyat”) - tapmaq mənasında olan “kəşf” sözündəndir [47, s. 288] və s.

Düzgün yazılışı ilə düzgün tələffüzü uyğun gəlməyən əsl Azərbaycan sözlərində də şagirdlər bəzən səhvlərə yol verirlər. Belə səhvlərin bir qismini etimoloji təhlillə aradan qaldırmaq mümkündür. Tutaq ki, yazı taxtasında işləyən şagird **qayınana** və **qayınata** sözlərini orfoepik tələffüzlə əlaqədar *qaynana* və *qaynata* şəklində yazmışdır. İzah edilir ki, bu sözlərin birinci tərəfi qohurnluq münasibəti bildirən “qayın” sözüdür. Demək, onu “qayn” yox, “qayın” formasında yazmaq lazımdır. Yaxud **mürəkkəb** sözlərin tədrisi prosesində izah etmək olar ki, dilimizdə elə sözlər var ki, onlar da tarixən iki sözün birləşməsindən yaranmışdır. Məsələn, **dustaq** sözü tarixən “dut”//“tut” və “saq”//“sax”-la sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. **Böyürtkən** sözü isə “böyür” və “tikan” sözlərindən əmələ gəlmişdir [33, s. 99]. Burada şagirdin diqqəti səhv yazılan orfoqramlara (“dustaq” sözündə t, “böyürtkən” sözündə k) xüsusi olaraq cəlb edilməlidir.

2) Bəzən isə şagird **dialekt tələffüzünün təsiri** ilə sözlərin yazılışında səhvə yol verir - sözü həm səhv tələffüz edir, həm də

səhv yazır. Belə sözlərdən də bəzilərinin düzgün yazılışını etimoloji təhlillə daha əsaslı mənimsətmək olur:

a) Avropa mənşəli **telefon** sözü dialektin təsiri ilə “telfun” kimi deyilir və yazılır. Müəllim etimoloji təhlil yolu ilə izah edir ki, yunan dilindəki “tele” (uzaq) və “fone” (səs) sözlərinin birləşməsindən yaranan bu sözü əslinə müvafiq olaraq **telefon** şəklində yazmalıyıq: “Əslində “fon” olan, sizin isə yanlış olaraq “fun” yazdığınız hissə **maqintafon**, **patefon** sözlərinin ikinci tərəfində, **fonoqram**, **fonetika** sözlərinin isə birinci tərəfində də iştirak edir”.

b) Ərəb-fars mənşəli sözlərdən **pəncərə** sözünü, şagird dialekt tələffüzünün təsiri ilə bəzən “pencərə”, **novruz** sözünü “navruz” şəklində deyir və yazır. Əslində isə **pəncərə** sözünün birinci tərəfi “pənc” (“penc” yox) olub, fars dilində *beş* deməkdir. **Pəncə** sözü də həmin kökdəndir. **Novruz** sözü isə fars mənşəli iki sözün birləşməsindən yaranmışdır (“nov” – təzə və “ruz” –gün) və s.

c) Dialekt tələffüzünün təsiri ilə səhv yazılan bəzi Azərbaycan sözlərinin də orfoqrafiyasını etimoloji təhlillə mənimsətmək daha faydalıdır. Məsələn, dialektlərimizdə geniş şəkildə yayılmış y-g səs əvəzlənməsi ilə əlaqədar olaraq **bəyənmək** sözü *bəgənmək*, **öyüd** - *ögüd*, **iyrənmək** - *irgənmək/igrənmək*, **iyne** - *ignə*, **düymə** - *dügme* və s. şəklində yazılır. Etimologiyasına görə isə bu sözlər g ilə yox, y ilə yazılmalıdır: **bəyənmək** sözü “bəy” sözündən [10, s. 100], **öyüd** vaxtilə dilimizdə nəsihət mənasında işlədilən “öy” [20, s. 149] sözündən, **iyrənmək** qoxu mənasındakı “iy”, **iyne** isə cəhrədə işlədilən “iy” sözündən əmələ gəlmişdir. Deməli, bu kökləri “bəg”, “əg”, “ig” şəklində yazmaq düz olmaz. **Düymə** sözü isə vaxtilə dilimizdə “bağlamaq” mənasında olan “düy” kökündən yaranmışdır. **Düyün** sözü də həmin kökdəndir. Ehtimal ki, *toy-düyün* sözünün tərəfləri də (“toy” düy kökünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır) vaxtilə bu kökdən yaranmışdır (“iki gənci, iki ailəni bir-birinə bağlamaq” mənasında).

3) Adi danışqdakı müxtəlif tələffüzün təsiri ilə də şagirdlər sözü səhv yazırlar. Biz burada adi danışq tələffüzü deyəndə nə orfoepik, nə də dialekt tələffüzünü nəzərdə tuturuq. Məsələn,

nümayiş sözünün *numayiş*, **çünkü** sözünün *çünkü*, **tarzən** sözünün *tarzan* şəklində tələffüzünü nə orfoepik, nə də dialekt tələffüzünə aid etmək olar. Dilçilik ədəbiyyatında belə tələffüzü adi danışiq tələffüzü adlandırırlar. Prof. Ə.Əfəndizadə bu barədə ətraflı məlumat verdiyindən [25, s. 13-18] onları təkrar etmək istəmirik. Şagirdlərin belə tələffüzün təsiri ilə yol verdiyi orfoqrafik səhvlərin bir qismini etimoloji təhlillə aradan qaldırmaq olar. Bu qisim sözlərdən bir neçəsinin etimoloji təhlilini verək. **Səyahət** (səhv olaraq *siyahət*) - ərəb dilindəki “səyyah” və -at şəkilçisindən yaranmışdır. Eyni şəkilçi ilə düzələn **rəyasət** (səhv olaraq *riyasət*) sözünün kökü isə “başçı” mənasında işlənən “rəis” sözüdür. **Davamiyyət** (səhv olaraq *davamiyyət*) - dilimizdə geniş işlənən “davam” sözündən və ərəb mənşəli – iyyət şəkilçisindən yaranmışdır. **Natəvan** (səhv olaraq *Natavan* və ya *Natavan*) fars dilindən keçmiş bu söz dilimizdə -sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisinin mənasını verən “na-” ön şəkilçisindən və *güc*, *qüvvət* mənasında olan “təvan” sözündən yaranmışdır, *gücsüz*, *qüvvətsiz*, *zəif* deməkdir [47, s. 268]. **Yeknəsəq** (səhv olaraq *yegsənəq*) -fars dilindəki *yek* (bir) və ərəb dilindəki “*nəsəq*” (üsul, tərz) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır [47, s. 268]. “Yek” sözü dilimizdəki *yekrəng*, *yekcins*, *yekta* sözlərində də iştirak edir və s.

§ 2. Qaydalarla bağlı istisnalıq təşkil edən sözlərin mə-nimsədilməsində etimoloji təhlildən istifadə

Məlumdur ki, dildə müəyyən qayda və qanunlar, hadisələr mövcuddur. Lakin bəzi hallarda ədəbi dil normalarına tabe olmayıb, istisnalıq təşkil edən sözlərə də rast gəlmək olur. Əslində hər hansı bir sözün və ya söz qrupunun müəyyən qaydaya tabe olmasının səbəbləri vardır. Bu baxımdan istisnalığın özündə də müəyyən qanunauyğunluq, “norma” mövcuddur. Tədqiqat prosesində aydın oldu ki, həmin sözlərin ədəbi dil normalarına tabe olmasının səbəblərini aydınlaşdırmaq, izah etmək şagirdlərdə fikri

fəallığın son dərəcə artmasına səbəb olur. Tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Aydındır ki, orfoqrafiyamızda verilən qaydalar dilimizin lüğət tərkibində olan bütün sözləri əhatə etmir. Daha doğrusu, müəyyən istisnalar var. Əlbəttə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu istisnaların özünün də müəyyən qanunauyğunları mövcuddur və bu, çox vaxt sözlərin mənşəyi, etimologiyası ilə bağlı olur. Belə hallarda etimoloji təhlilə müraciət etməklə həmin morfemlərin düzgün işlədilməsini daha şüurlu mənimsətmək olar.

1) Azərbaycan dilində sonu q və ya k samiti ilə qurtaran iki və ya çoxhecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırarkən q-nın ğ-ya, k-nın y-ya keçməsi qaydası. “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti”ndə [1, s. 102] bu qaydaya tabe olmayan q ilə qurtaranlara *vərəq, təsdiq, hüquq, şəfəq*, k ilə qurtaranlara isə *əmlək, iştirak, mexanik, texnik* sözləri istisna kimi misal verilir. Həmin sözlərin düzgün tələffüzü də sonunda q və ya k ilə yazılan milli sözlərdən (*uşaq, otaq, bıçaq, külək, çiçək, kəpənək* və s.) fərqlənir. Belə ki, milli sözlərdə: “Sonu q ilə yazılan çoxhecalı söz və ya söz formalarında həmin samit x kimi tələffüz edilir, məsələn, otaq – [otax], [otaxda], [otax] tutdum... Belə sözlərə saitlə başlanan sözlər qoşularkən onların sonundakı q samiti ğ kimi tələffüz olunur, məsələn, arıq at – [arığ] at” [29, s. 168]. Məlum olduğu kimi, dediyimiz qaydaya tabe olmayan sözlərin hamısı alınmadır, onların sayı isə bu 9 sözlə məhdudlaşmır. “Orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti”ndə [28] sonu k ilə qurtaran təxminən 83, sonu q ilə qurtaran 76 isim verilmişdir. Əlbəttə, şagirdlərə “Alınma sözlər bu qaydaya tabe olmur” demək olar. Lakin bununla şagird həmin alınma sözləri həmişə ayıra bilmir, bəzən ümumi qaydanı o sözlərə də tətbiq edir. Müşahidələr göstərir ki, şagird belə sözlərin alınma olduğunu şüurlu şəkildə dərk etdikdə orfoqrafik səhvə yol vermir. Bu isə yalnız etimoloji təhlil yolu ilə həyata keçirilə bilər. Məlumdur ki, bu qayda aşağı siniflərdən başlayaraq öyrədilir və sonrakı illərdə tədrisən möhkəmləndirilir və vərdiş halına çevrilir.

2) Orta məktəb kursunda öyrədilən orfoqrafik-orfoepik qaydaldardan biri də belədir: “Birinci, bəzən də sonrakı hecalarında o saiti olan alınma sözlər ədəbi tələffüzdə a və ya o ilə deyildiyindən asılı olmayaraq o ilə yazılır”. Məlum olduğu kimi, *Moskva, orfoepiya, orfoqrafiya, poeziya, kosmonavt, kosmos* və s. tipli sözlərin orfoqrafiyası bu qayda ilə nizamlanır. Lakin bir qrup alınma sözlər də var ki, bu qayda baxımından istisnalıq təşkil edirlər. Yəni onların birinci və ya sonrakı hecalarındakı sait a və ya o ilə deyilməsindən asılı olmayaraq a ilə də yazılır. Təbiidir ki, şagird belə sözləri məlum qaydaya tabe olan sözlərlə qarışdırır və səhv olaraq o ilə yazırlar. Məsələn, yuxarıda etimoloji təhlilini verdiyimiz *mavzoley* sözünün *movzoley* formasında yazılışını şagird düzgün hesab edir. Əslində isə onu o ilə yox, a ilə yazmaq etimoloji kökünə görə “Mavsos” adından yaranması ilə əlaqədardır. **Pedaqoji** sözü də yuxarıda qeyd etdiyimiz orfoqrafik qaydanın təsiri ilə “*pedoqoji*” şəklində yazılır. Əslində yunan dilindən olan bu söz “*payda*” (uşaq) və “*qoqos*” (ötürən, aparan) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, ilkin mənada “uşaq aparan”, “uşaq ötürən” deməkdir. Qədim Yunanıstanda uşağı məktəbə aparan adama belə deyərmişlər. Sonralar “*payda*” sözü “*peda*” şəklinə düşmüşdür. Demək, onu “*pedo*” kimi yazmaq düzgün deyil. Və yaxud müəyyən hallarda **laboratoriya** sözü yanlış olaraq, *loboratoriya* şəklində yazılır. Söz əslində latın dilində “işləmək” mənasında olan “*laborare*” kökündəndir, “*toriya*” isə “yer” mənasını bildirir (*auditoriya, konservatoriya* sözlərinin ikinci tərəfində də həmin hissə işlənmişdir). **Laboratoriya** etimoloji mənada “iş yeri” deməkdir. Elə isə birinci tərəfi “*laboro*” yox, əslinə uyğun olaraq “*labora*” yazmaq lazımdır. **Laborant** sözü də bu kökdəndir. **Kateqoriya** və **qrammofon** sözləri də etimoloji əsasın təsiri ilə o ilə yox, a ilə yazılmalıdır.

Belə sözlərin düzgün yazılışını etimoloji təhlil yolu ilə mənimsədikən belə əqli hücum (*breynrinq*) metodundan yararlanmaq olar. Şagirdlərə tərkibində *movzoley, pedaqoji, laboratoriya, kateqoriya, qrammofon* kimi sözlər olan ayrı-ayrı cümlələr yazdırılır, həmin sözlərin yazılışında səhvə yol verən şagirdlərdən orfoqrafiya

lüğətindən onların düzgün yazılışını tapmaq tələb olunur. Şagirdlər bu sözlərin lüğətdə o ilə yox, a ilə yazıldığını görəndə belə bir tədqiqat sualı yaranır: “Bəs niyə bu sözlər “Birinci, bəzən də sonrakı hecalarındakı saiti o olan alınma sözlər o və ya a ilə deyilməsindən asılı olmayaraq o ilə yazılır” qaydasına tabe olmur?”. Aydın ki, bu problemin həllini şagird bacarmayacaqdır. Yuxarıda apardığımız etimoloji təhlillə bu problem müəllimin köməyi, müvafiq lüğətlərdən istifadə ilə şagirdlər tərəfindən həll edilir.

Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də sözlərdə ahəng qanununun mövcudluğudur. Bu qanun Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən biri kimi aşağı siniflərdən başlayaraq öyrədilir. Ahəng qanununu dərk etmək bir sıra əsl Azərbaycan kök sözlərini, şəkilçiləri, habelə bir sıra alınma sözləri şüurlu surətdə mənimsəməkdə şagirdlərə kömək edir. Bir qayda olaraq, şagirdlər bilirlər ki, əsl Azərbaycan sözləri ahəng qanununa uyğunlaşaraq yazılır. Lakin bir neçə əsl Azərbaycan sözündə (*işıq, ilan, ıldırım, tikan, quzey, islanmaq, işartı, cilov* və s. ahəng qanunu pozulur. Səbəb aydın olmadığından şagirdlər həmin sözlərin orfoqrafiyasında, habelə tələffüzündə yanlışlığa yol verirlər. Biz həmin sözlərin orfoqrafiya-orfoepiyasını mənimsətməklə etimoloji təhlildən istifadənin xüsusiyyətlərini nəzəri şəkildə işləyib, respublikanın bir sıra məktəblərində eksperiment vasitəsilə yoxladıq. Eksperimentin nəticələri göstərdi ki, burada etimoloji təhlildən düzgün istifadə uğurlu nəticələr verir. Apardığımız eksperimentlər, ayrı-ayrı müşahidələr bizə imkan verdi ki, həmin sözləri mənimsədərkən etimoloji təhlildən istifadənin məzmunu, təşkili və aparılması metodikasını işləyib hazırlayaq. Məktəb təcrübəsində müəyyənləşdirdiyimiz bəzi nəticələri qeyd edək.

Ahəng qanunu pozulan əsl Azərbaycan sözlərinin yazılışında və tələffüzündə səhv əsasən iki səbəbdən meydana gəlir:

1) Şagirdlər bu sözləri ahəngə uyğunlaşdıraraq işlətməyə cəhd göstərirlər (*işıq, ıldırım, islanmaq* və s.). 2) Azərbaycan dialektlərinin bir neçəsində bu sözlər təmiz *ı* səsi ilə başlanır [71, s. 42]. Əslində ədəbi tələffüzdə də onlar təmiz *i* səsi ilə tələffüz

edilmir. Bu sözlərin əvvəlindəki səs ı səsi ilə i səsi arasındakı orta mövqedə tələffüz olunur [27, s. 39].

Etimoloji təhlil vasitəsilə müəllim bu sözlərdə ahəng qanununun pozulma səbəblərini, başqa sözlə, onların yazılışının spesifik xüsusiyyət kəsb edərək, bu şəkildə sabitləşməsinin səbəblərini şagirdlərə aydınlaşdırı bilər.

Biz ahəng qanunu pozulan sözləri etimoloji kökünə görə bir neçə qrupa böldük. Birinci qrupa **işiq, işıltı, işıldamaq, işarmaq** sözlərini daxil etdik. Bu sözlər arasında ümumi semantikanın olması, habelə orada etimoloji cəhətdən şəkilçi hesab etdiyimiz “-ıq”, “-ıltı”, -ılda və “-ar” hissələrinin müasir dildə də söz yaradıcılığında fəal rol oynaması (*qırıq, sönük, pıçiltı, qıriltı, guruldamaq, xırıldamaq, bozarmaq, ağarmaq* və s.), hər şeydən əvvəl, belə bir fikir deməyə əsas verir ki, onlar “iş” kökündən yaranmışlar. “İş” kökünün müstəqil şəkildə işlənməsinə mənbələrdə rast gəlməsək də, həmin kökün fonetik variantından başqa bir şey olmayan “is” kökünə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında müasir dilimizdə də işlək olan “-siz” şəkilçisinin əlavəsi ilə “od” mənasında rast gəlirik: “Oğul”, ocağımızı issiz qoyma” [55, s. 116]. Həmin dastanlarda eyni kökdən olan “issi” sözü isə *ağsaqqal, bilici* mənasında işlənir: “Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi” [55, s. 116]. Bu söz (issi), yəqin ki, oda sitayişin təsiri ilə “is” (od) kökündən yaranmışdır. Əvvəllər odu müqəddəs, ülvi sayan insanlar sonralar bu əlaməti müəyyən formada insana şamil etdikdə söz də ənənəvi şəkildə insanla əlaqələndirilmişdir. Nəsiminin dilində də “issi” sözü-nə sahib, yiyə mənasında rast gəlirik [57, s. 70]. Deməli, vaxtilə dilimizdə *od, işiq* mənasında “is”//“iş” sözləri işlənmiş, sonralar bu fonetik variantın hər birindən müvafiq olaraq “*isti*” “*istək*”, “*istə*”(mək) və “*işiq*”, “*işıltı*”, “*işar*”(maq), *işilda*(maq) sözləri yaranmışdır. Kökünü “i” hesab etdiyimiz ahəng qanunu pozulan sözlər bəzi müasir türk dillərində ı samiti ilə deyilir və yazılır [71, s. 43]. Bu hala Azərbaycanın Qazax, Culfa şivələrində də rast gəlinir [71, s. 42]. Bütün bu faktlar göstərir ki, “iş” kökü vaxtilə dilimizdə “is” formasında işlənmiş, şəkilçilər də bu formanın

ahənginə uyğunlaşaraq əlavə edilmişdir. Demək, ilkin formada bu sözlərdə ahəng qanunu pozulmamışdır. Tədricən Azərbaycan ədəbi dilində söz əvvəlində ı-nın işlənməsi halı çıxdığına görə bu səs özünə məxrəcə ən yaxın olan i səsinə keçmiş, beləliklə, ahəng qanunu pozulmuşdur.

İlk baxışda “is” kökündən yarandığı güman edilə bilən **islanmaq** və **islatmaq** sözlərində də, göründüyü kimi, ahəng qanunu pozulmuşdur. Lakin burada “is” kökünə başqa cəhətdən yanaşmaq lazımdır, *-lan* və *-lat* şəkilçiləri müasir dilimizdə də isimdən feil düzəldən şəkilçilərdir (*dillənmək, alovlatmaq* və s.). “İs” kökü isə əslində “su” sözündəki səslərin metatezaya uğraması nəticəsində əmələ gələn fonetik variantdan başqa bir şey deyil. Deməli, bu sözlər də ilkin formada ahəngə uyğun olmuş, sonralar səslərin metatezaya uğraması nəticəsində ahəng qanunu pozulmuşdur.

Yəqin ki, bu sözlərin (*işiq, işıltı, işarmaq*) əvvəlində ı səsinin işlənməsi şəkilçinin köklə artıq daşlaşdığı vaxtdan sonra olmuşdur. Çünki əgər şəkilçi mütəhərrikliyini itirməsə idi, o da kökün ahənginə uyğunlaşardı.

İkinci qrupa **ilxı, ilan, ildırım, ilıq** sözlərini daxil etmişik. Etimoloji araşdırmalar göstərir ki, bu sözlər vaxtilə “yıl” formasında işlənən kökdən yaranmışlar. İlk vaxtlar bunlar *yılxı, yılan, yılıq, yıldırım* formasında işlənmiş və, göründüyü kimi, sözlər ilkin formada ahəngə tabe olmuşlar. Fikrimizin sübutu üçün etimoloji təhlilə müraciət edək. Qədim Azərbaycan dilində, habelə bir sıra müasir türk dillərində “yıl” kökü müxtəlif fonetik variantlarda (*yıl//cıl//jil*) “yığmaq” mənasında işlənmiş və işlənir [68, s. 145]. S. Cəfərov “il” sözündən bəhs edərkən yazır: “Bu sözün vaxtilə dilimizdə “yıl”, hazırda qıpçaq qrupu türk dillərində “jıl” kimi işlənməsi onun həmin dillərdə *jıyılmaq*, bizim dilimizdə isə *yığılmaq* feilindən törədiyini göstərir. ... Bu sözün arxaik şəklinə biz dilimizin *ilmək, ilxı, ilan* və *ilik* kimi sözlərində rast gəlirik” [73, s. 65]. Lakin aydındır ki, *ilxı* və *ilan* sözlərində “bir yerə yığılmaq” mənası bir qədər sezilsə də (*ilxı* – atların yığı, *ilan* –

dairəvi formada yığılan), *ılıq*, *ıldırım*, habelə *ilik* sözlərində bu mənə qətiyyən hiss edilmir.

Göründüyü kimi, bu sözlərdə (*ılıq*, *ıldırım*, *ilik*) “istilik”, “ışığı”, “od” kimi ümumi mənə gizlənmişdir. Deməli, “yıl” kökü vaxtilə dilimizdə həm də bu mənada işlənmişdir. Qədim abidələrin dilində **ulduz** sözünün *yıldız* formasında həm də işıq mənasında işlənməsi [74, s. 181] həmin sözün də “yıl” kökündən yarandığını deməyə əsas verir. Buradan belə nəticə çıxır ki, “yıl” kökü vaxtilə dilimizdə müstəqil şəkildə işlənmiş və omonimlik kəsb etmişdir: “bir yerə yığmaq”, “toplamaq” mənasında işlənmiş kökdən **ilxı**, **ilan**, **ilgək**, **ilmə**, **ilişmək**, müasir dildə mənasını xeyli dəyişmiş **il** (on iki ayın yığılı, cəmi), **ilbiz** (əslində “yıl” – “biz” – buynuzlarının yığılıması ilə əlaqədar) sözləri, **odla**, **istiliklə** bağlı mənadan isə **ılıq**, dialektlərdə eyni mənada işlənən **ilmanqı** və azca qızdırmaq anlamında olan **ilitmə**, ədəbi dildəki **ıldırım**, **alov** və **ulduz** kimi sözlər formalaşmışdır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, bu sözlərin əsl Azərbaycan sözləri olmasına baxmayaraq, ahəng qanununa tabe edilmədən yazılmasının səbəbini şüurlu şəkildə başa salmaq, bəzən hətta bu sözlərin ahəngə tabe etdirilərək *ılıq*, *ışığı*, *ıldırım* və s. şəkildə işlənmələrinin qarşısını almaq üçün müəllim etimoloji təhlilə müraciət edərkən şagirdlərdə belə bir qənaət hasil olur ki, bu sözlər əsl Azərbaycan sözləridir, lakin müasir dildə ahəng qanununa tabe olmamaları tarixi inkişaflarındakı müəyyən dəyişikliklərlə bağlıdır. Belə ki, onlar əvvəlcə ahəngə tabe olmuş, sonralar tədricən bəzilərinin əvvəlində y-nın düşməsi, bəzilərinin isə əvvəlində işlənən ı samitinin işləklikdən qalması ilə əlaqədar olaraq ı səsi özünə yaxın məxrəcli səsə, yazıda isə i səsinə keçmişdir. Müəllim burada həm də o sözlərin tələffüzündəki incəliyi də şagirdlərə çatdırmalıdır. Beləliklə, şagirdlər dialekt tələffüzünün təsiri ilə bu səsi ı kimi tələffüz etmək vərdisindən də qurtarırlar.

Başqa bir qrupa isə **cilov**, **tilov** və **quzey** sözləri daxil edilmişdir. Bu sözlərin etimoloji təhlilini nəzərdən keçirək:

Cilov. Bu sözdə -ov şəkilçisi nisbətən qabarıq şəkildə hiss olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında cilov mənasında işlənən *cilbər* sözü (“... cilbərini biləyinə bağladı” [55, s. 135]) – ov şəkilçisi vasitəsilə deyil, - bər şəkilçisi vasitəsilə “cil” kökündən yaranmışdır. Əslində bu dastanlarda “cil” kökünə -ov şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn *cilov* sözü də müasir dildən fərqli formalarda *cilbər* sözü ilə paralel işlənir. Məsələn, “Oğlan at cilbərin yığamadı” [55, s.74]. *Cilbər* sözü, yəqin ki, ilk vaxtlar belə bir morfoloji tərkibdən ibarət olmuşdur: “cil”, “-ov” və “-bər”. Bu sözə daha bir formada – *cilovsun* formasında da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik: “At cilovsunu döndərdi, geri döndü” [55, s. 74]. Göründüyü kimi, müxtəlif fonetik variantlarda (“cil”//“çil”) işlənən bu kök ayrı-ayrı şəkilçilərin (-*bər*, -*ovsun*, -*ovbər*) artırıldığı hallarda da özünün forma müstəqilliyini saxlamışdır. Bütün bunlar göstərir ki, “cil”//“çil” sözü vaxtilə “tutub saxlamaq” və ya buna yaxın mənada işlənmiş, zaman keçdikcə özünün müstəqil işlənmək xüsusiyyətini itirmişdir. Bu gün dialektlərdə quşları tutub saxlamaq, tələyə salmaq üçün tükdən hazırlanan xüsusi alətin adı (*cələ*) da, güman ki, bu kökdən yaranmışdır.

Tilov. Bu söz də “-ov” şəkilçisi vasitəsilə düzələn sözlərdəndir. Burada kök hesab elədiyimiz “til” tarixən t-c//ç əvəzlənməsi nəticəsində yuxarıda bəhs etdiyimiz “çil”//“cil” kökündən yaranmışdır. Bu səs əvəzlənməsinə müasir türk dillərindən uyğur dilində rast gəlinir [71, s. 83]. Həmin hal Azərbaycan dialektlərində də müşahidə olunur. M.A.Şirəliyev yazır: “D səsinin ç ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bu vaxtadək tədqiq olunan Azərbaycan dialektləri arasında Qazax dialektində təsadüf olunur [71, s. 83]. H. Mirzəyev belə güman edir ki, *dırmalamaq* - *cırmalamaq*, *dırmaq* - *cırmaq* sözləri bir mənə yuvasından nəşət tapmış və d - c əvəzlənməsi nəticəsində tədricən ayrı-ayrı sözlərə çevrilmişlər” [62, s. 320]. Bu sözlər (“cil” və “til”) eyni kökdən yaransalar da, sonrakı inkişaf prosesində tədricən ümumi mənadan – “tutub saxlamaq” mənasından uzaqlaşmış, nisbətən bir-birindən fərqli mənalar kəsb etmişlər ki, bu da dilin inkişafı üçün xarakterik haldır.

Bəs niyə -ov şəkilçisi ilə yaranan sözlərin bir qismində (cilov, tilov) ahəng qanunu pozulmuşdur? Etimoloji təhlildən göründüyü kimi, bu sözlərdə “cil” və “til” hissələri kök olmuşdur. Kökün şəkilçinin ahənginə uyğunlaşması dilimizdə müşahidə olunmayan haldır. Məlum olduğu kimi, bu proses (ahəngə uyğunlaşma) dilimizdə əksinə gedir, yəni şəkilçi kökün ahənginə uyğunlaşır. Bu isə həmin sözlərdə mümkün deyil. Çünki kökdəki saitlər (i) incə, dodaqlanmayan saittir. Şəkilçidəki o saitin isə bizim dildə belə bir qarşılığı yoxdur (məsələn, u - ü, a - e, ı - i qoşalığı kimi). Təsadüfi deyil ki, tarixən bu şəkilçi ilə yaranan, kökdəki saiti incə, dodaqlanan sözlərin hamısında -ov şəkilçisi kökün ahənginə uyğunlaşaraq -öv variantında deyilir və yazılır (*bütöv, bülöv, kösöv* və s.)

Quzey sözü isə vaxtilə dilimizdə müstəqil şəkildə işlənmiş “güz” (payız) sözündəndir. Göründüyü kimi, etimoloji əsasda bu söz ahəngə uyğun olaraq işlənmişdir. “-ey” hissəsi isə yuxarıdakı sözlərdə (*tilov, cilov*) nəzərdən keçirdiyimiz -ov şəkilçisinin fonetik variantıdır. Bu formada həmin şəkilçiyə **güney** sözündə də təsadüf edirik.

Dilimizin öz sözlərindən olub ahəngə uyğunlaşmayan **tikan** ismi də ilkin formada ahəngə uyğunlaşmışdır. Klassiklərimizin dilində ona “*dikən*” (etimoloji tərkibi: dik - ən) formasında rast gəlirik.

Belə istisnalıq təşkil edən sözlərdən biri də **nazil(mək)** feilidir. Şagirdlər bilirlər ki, quruluşca sadə feillər Azərbaycan mənşəlidir. Bu sözdə isə ahəng qanununun pozulması və uzun saitin mövcudluğu şagirdi çaşdırır. Həmin istisnalıqlar da **nazilmək** sözünün etimoloji tərkibi ilə bağlıdır. Belə ki, söz əslində nazik kökünə Azərbaycan mənşəli -al şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə yaranmışdır və məlumdur ki, bu söz (nazik) fars mənşəlidir. Sonralar səsdüümü nəticəsində söz müasir formaya dümüdü.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, bu sözlərin etimoloji təhlili sözlərin düzgün yazılış və deyilişinin mənimsədilməsi baxımından bir neçə cəhətdən faydalıdır. Əvvəla, şagirdlərimiz dilimizin morfoloji sistemində özünə möhkəm yer tutan ahəng qanununun bu sözlərdə pozulma səbəblərini öyrənirlər. Bu da ki həmin sözləri ahəngə

uyğunlaşdıraraq işlətmək kimi səhv cəhdin qarşısını alır. Digər tərəfdən istər danışiq dilində, istərsə də dialektlərdə müxtəlif şəkildə tələffüz edilən (cilov – [ciloy]||[cilo], quzey – [quzoy] və s. / -ov şəkilçisinin bu sözlərin hər birində özünəməxsus tarixi inkişafını izləyir və yadda daha yaxşı saxlayırlar. Nəticədə onların orfoqrafiya və orfoepiyasında səhvə yol vermirlər. Həm də istisna halların, yəni bu sözlərin ahəng qanununa tabe olmamasının onların etimologiyası ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərdə dilə həssas münasibət tərbiyə edir.

§ 3. *Paronimlərin və defislə yazılan sözlərin mənimsənilməsində etimoloji təhlildən istifadə.*

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, nitq səhvlərinin bir qismi də paronim sözlərin işlədilməsində baş verir. Ayrı-ayrı məktəblərdə şagirdlərlə aparılan sorğudan məlum olmuşdur ki, bu, əsasən iki səbəblə bağlıdır: a) Paronim sözlərin hər birinin mənası tam, bütün aydınlığı ilə dərk edilmir. b) Həmin sözlər çox oxşar olduğundan deyiliş və yazılış zamanı dəyişik salınır. Psixoloqlar qeyd edirlər ki, uşağın fikri əvvəldən axıradək əlverişli, asan duyğular əsasında dövr edir. Fikir üçün əvvəlcə əşyaları bir-birindən fərqləndirmək, onları tanımaq, sonra isə əşyalarda onların xassələrini, qarşılıqlı münasibəti müəyyənləşdirmək bacarığı verilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki halda bəzən etimoloji təhlilə müraciət etmək faydalıdır. Məsələn, şagird **aşiq** sözü ilə **aşiq** sözünün mənə fərqlərini dərinləndirərək dərk etməyəndə assosiyasiya nəticəsində onları eyniləşdirir və nitqində səhvə yol verir. Etimologiyasına görə isə bu sözlər nəinki başqa-başqa köklərdən, həm də ayrı-ayrı dillərdəndir. **Aşiq** sözü Azərbaycan dilinin öz sözü olub, *aşı-la* (maq) kökündən yaranmış, ilkin mənada *aşılayan, izah edən, aydınlaşdırıcı* deməkdir [75, s. 41]. **Aşiq** sözü isə ərəb mənşəli *eşq* sözü ilə eyni kökəndir, *eşq, adamı, eşqə tutulan* deməkdir.

Aşağıda belə paronimlərdən bir neçəsinin etimoloji təhlilini nəzərdən keçirək:

İctimaiyyət-ictimaiyyət. Hər ikisi eyni mənşədən (ərəb dili) və eyni etimoloji kökdən yaranmışdır (ictimai). Lakin birinci sözdəki “-iyyət” şəkilçisi sözə *cəmiyyət*, *çoxluq* mənasını verən, ikinci sözdəki “iyyət” fənn bildirən şəkilçidir.

Atlas – atlaz. Birinci söz əfsanəvi livan kralı Atlasın adı ilə bağlıdır. Guya səma qlobusunu ilk dəfə o tərtib etmişdir. Sonralar *atlas* sözü coğrafi termin kimi coğrafi xəritələr məcmuəsi və ya heyvanlara, bitkilərə və s. aid şəkillər məcmuəsi mənasında işlənmişdir. **Atlaz** isə parça adıdır.

Bu cür müqayisəli etimoloji təhlili **Müşfiq - Müşviq, müalicə - müayinə, təhqiqat - tədqiqat, ədəbi - əbədi, məlumat - məmumat, mərhum – məhrum** və s. bu kimi sözlər üzərində də aparmaq olar. Belə sözlərin etimoloji təhlilini apardıqdan sonra onların cümlələrdə işlədilməsi bir tərəfdən mənalarının daha dərinlən dərk edilməsinə kömək edir, digər tərəfdən isə nitqlə bağlı bilik və bacarıqları inkişaf etdirir.

Paronim sözlər üzərində də etimoloji təhlil apararkən şagirdlərin özlərini çalışmalar üzərində işlətmək məqsədəuyğun nəticələr verir. Nümunə üçün belə çalışmalardan ikisini nəzərdən keçirək:

Çalışma 1. Aşağıdakı cümlələrdə altından xətt çəkilmiş sözlərdə hansı səhvlərə yol verilmişdir. Fikrinizin düzgünlüyünü əsaslandırmağa çalışın.

1. Keçmişdə aşıqlər el-el, oba-oba gəzər, saz çalıb mahnı oxuyardılar. 2. Qeys Leyliyə bir könüldən min könlə aşiq oldu. 3. Yuxarı dairələr ictimaiyyətin güclü etirazları qarşısında güzəştə getməli olurlar. 4. Bacım ictimaiyyət dərindən həmişə beş qiymət alır. 5. Coğrafiya müəllimi özü ilə sinfə böyük bir atlaz da gətirdi. 6. Gözəl naxışlı atlas parça hamının xoşuna gəldi.

Çalışma 2. Aşağıda yanaşı verilmiş sözlərin hər birini ayrı-ayrılıda cümlələrdə işlədin. Onların mənə fərqini izah edin.

Müşfiq - Müşviq, müalicə - müayinə, təhqiqat - tədqiqat, ədəbi - əbədi, məlumat - məmumat.

Bu qisim çalışmaların icrası prosesində müəllim hökmən sinfin səviyyəsini nəzərə almalıdır. O sinfdəki müəllim etimoloji

təhlil priyomundan yeri düşdükcə istifadə etmişdir, həmin sinfin şagirdləri belə çalışmaların icrasında nisbətən fəal olurlar. Etimoloji təhlil priyomundan az istifadə edilən siniflərdə isə çalışmalar nisbətən çətinliklə icra olunur, beləliklə də, etimoloji təhlil aparılmasının əsas "ağırlığı" müəllimin üzərinə düşür. Bu tip çalışmaların icrası prosesində məlum oldu ki, şagirdlər bir çox hallarda üzərində iş aparılan sözlərin leksik mənasını izah edir, etimoloji təhlildə isə çətinlik çəkirlər. Belə olduqda isə sözlərin məna fərqi bəzi hallarda dumanlı dərk edilir və tez yaddan çıxır. Müəllim etimoloji təhlil priyomu ilə şagirdlərin köməyinə gəlir. Nəticədə paronimlərin mənası daha aydın dərk edilir və yaddan çıxmır. Bu isə düzgün nitq vərdişlərinin formalaşmasına, söz ehtiyatının möhkəmlənməsinə kömək edir.

Şagird səhvlərinin bir qismi də tərəflərindən biri və ya hər ikisi ayrılıqda məna verməyən, defislə yazılan mürəkkəb sözlərin işlədilməsində baş verir (*dedi-qodu, adda-budda, sir-sifət, çar-naçar cadu-piti* və s.). Şagirdlər belə sözlərin komponentlərini başa düşə bilmədiyindən onları bəzən ya bitişik, ya da ayrı yazır, nitqlərində yanlış işlədirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, bu cür sözlərin böyük bir qismi tarixən ya yaxın, ya da əks mənalı sözlərin yanaşı işlənməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Müasir dil baxımından bu yolla yaranan mürəkkəb sözlərin (*dost-taniş, ad-san, gecə-gündüz* və s.) yazılışını şagirdlər nisbətən asan mənimsəyirlər. Odur ki, müəyyən məqamlarda birinci qisim sözlər üzərində etimoloji təhlil aparmaqla tərəflərin şüurlu şəkildə başa düşülməsinə, beləliklə də, sözün düzgün işlədilməsinə nail olmaq mümkündür. Defislə yazılan həmin sözləri orfoqrafik səhvlərin baş verməsi səbəbləri baxımından təxmini olaraq bir neçə qrupa ayırmaq olar:

a) Tərəflərin biri və ya hər ikisi ayrılıqda məna vermir və işlənə bilmir, şagirdlər belə sözlərdə yarımçıq vurğunu zəif hiss etdiklərindən onları bəzən bitişik yazırlar. Məsələn, **adda-budda, dedi-qodu, tanış-biliş** və s. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, **adda-budda** sözü etimologiyasına görə əks mənalı *orda* və *burda* sözlərinin yanaşı işlənməsindən yaranmışdır. **Dedi-qodu** sözünün

ikinci tərəfində işlənən “qodu” sözü əvvəllər bahar bayramında dəstənin qabağında gedərək söz söyləyən, şeir deyən adama verilən addır. Göründüyü kimi, o da birinci tərəfdəki sözə yaxın mənə – *demək, söyləmək* kimi mənada işlənmişdir. **Tanış-biliş** sözü də yaxın mənəli sözlərin birləşməsindən yaranmışdır. “Biliş” sözü “bil”mək feilindən törəyib, vaxtilə dilimizdə *bilən, bilik, mərifət, elm* mənalarında işlənmişdir [57, s. 14].

b) Defislə yazılan sözlərin bəzilərində isə tərəflərindən biri bir hecalı olur. Şagirdlər bunların yazılışını ünsürlərlə düzələn *qıpqırmızı, dümdüz, sapsarı* tipli sözlərlə qarışdırır və nəticədə bitişik yazırlar. Məsələn, **sir-sifət, çar-naçar, al-qırmızı, al-əlvan, ab-hava** və s. Etimoloji təhlil yolu ilə şagirdlərə izah edilməlidir ki, bu sözlər də tarixən ya yaxın, ya da əks mənəli sözlərin yanaşı işlənməsindən yaranmışdır. Məsələn, **sir-sifət** sözünün indi ayrılıqda mənə verməyən birinci tərəfi (*sir*) “üz” mənəsində vaxtilə işlənmiş, indi isə özünü ancaq bəzi dialektlərdə saxlaya bilmişdir. “*Sirindən, sifətindən zəhər tökülür*” ifadəsində nisbətən müstəqil işlənmişdir. **Çar-naçar** isə əks mənəli sözlərin birləşməsindən yaranmışdır; birinci tərəf (“çar”) əslində “çarə” sözündən, ikinci tərəf isə (“naçar”) fars dilindən keçərək bizim dildə -sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisinin mənəsini verən “na-” ön şəkilçisinin həmin sözə artırılması ilə düzəldilmişdir. Demək etimoloji anlamda *çarə* və *çarəsiz* tərəflərindən ibarətdir. **Al-qırmızı, al-əlvan** sözləri isə sinonim sözlərdən yaranmışdır. Birinci tərəf vaxtilə dilimizdə *parlaq qırmızı, qıpqırmızı* mənəsində işlənmiş [38-s.46], indi isə bəzi ifadələrdə (*al bayraq, al qan* və s.) bu mənəni saxlayır. Aşıq Ələsgərin işlətdiyi “Geyinibsən, yar, qəddinə ala sən” misrasındakı *ala* sözündə də bu mənə qalır.

c) İnkişaf prosesində tərəflərdən biri öz mənəsini dəyişdirir, müasir dildə ya tamamilə, ya da qismən başqa mənada işlənir. Nəticədə yanaşı işləndiyi digər tərəflə bəzən müxtəlif mənəli söz kimi anlaşılır və səhv olaraq bitişik, ya da ayrı yazılır. Məsələn, **qara-qorxu, toy-düyün, qaş-qabaq, pulsuz-pənahsız, bal-maskarad** və s. Bu sözlərin ayrı-ayrı tərəflərindəki *qara, düyün,*

qabaq, *pənah*, *bal* sözləri bugünkü mənalarında işlənmişdir. Etimoloji əsasına görə bu mürəkkəb sözlərin hamısı sinonim və yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranmışdır. **Qara-qorxu** sözünün birinci tərəfindəki “qara” vaxtilə dilimizdə “vahiməli”, “qorxulu şey” mənasında, (“qara basmaq”, “qara məni basınca mən qaranı basım”, “qara-qura yuxular” ifadələri də bununla əlaqədardır), **qaş-qabaq** sözündəki “qabaq” - *alın*, *üz* mənasında işlənmişdir. **Toy-düyün** sözünün tərəfləri isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “bağlamaq” mənası verən eyni sözün fonetik variantlarıdır. **Pulsuz-pənahsız** sözündəki ikinci tərəf (“pənahsız”) vaxtilə dilimizdə pul vahidi kimi işlənən “*pənahi*” sözündən (bu sözü Şuşanın əsasını qoyan Pənahəli xanın adı ilə də bağlayırlar), **bal-maskarad** sözündəki “bal” isə fransız dilində “rəqs gecəsi” mənasında olan “balla” sözündəndir.

Tədqiqat göstərdi ki, defislə yazılan bir qisim mürəkkəb sözlərin tədrisində müəllim bir çətinliklə də qarşılaşır; əgər bu sözlər mürəkkəb söz qrupuna aid edilirsə, onlar şagirdlərin öyrəndiyi tərifə görə, ən azı iki sözün birləşməsindən yaranmalıdır. Lakin şagird öyrənmişdir ki, söz “Müəyyən məna bildirən bir səs və ya bir neçə səsin birləşməsidir. [6, s. 15]. Mürəkkəb sözün digər cəhətləri (hər komponentdə yarımçıq vurğunun olması, defislə yazılmaq və s.) hələ ki özünü göstərdiyi üçün bu sözləri sadə söz də hesab etmək olmaz. Odur ki, tərəflərindən biri və ya hər ikisi ayrılıqda məna verməyən mürəkkəb sözlər üzərində iş zamanı müəllim şagirdlərə çatdırmalıdır ki, həmin sözlərdə inkişaf prosesi mürəkkəblikdən sadəliyə doğru gedir. Başqa sözlə, vaxtilə dildə müstəqil şəkildə işləyə bilən tərəflər tədricən işləklidən qalmış və arxaikləşmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz digər əlamətlər isə hələ qaldığına görə bunlar müasir dildə quruluşca mürəkkəb hesab edilir.

§ 4. Yanlış etimoloji təhlildən irəli gələn səhvlərin aradan qaldırılması yolları

Orfoqrafiyamızda fonetik prinsiplə yanaşı, morfoloji prinsipin də aparıcı rol oynaması və orta məktəbdə orfoqrafiya tədrisində buna tez-tez əsaslanmaq şagirdlərdə bəzən çox sözü morfoloji ayrılaraq yazmaq meyli yaradır. Məsələn, tutaq ki, “qızdar” tələffüz edilib, səhv olaraq bu şəkildə də yazılan sözü şagird kök və şəkilçiyə ayrılaraq (qızlar) səhvini başa düşür. Lakin şagird eyni əməliyyatı kimyəvi, tərcüman, xalqi sözlərinə tətbiq etməyə çalışır və səhvə yol verir. Səhvlər də iki formada özünü göstərir; ya sözün yazılışında kök bərpa edilir (kimyavi, tərcümən, xalqi), ya da quruluşuna görə düzəltmə hesab olunur. Göründüyü kimi, səhv, hər şeydən əvvəl, sözün etimoloji və müasir quruluşunun səhv başa düşülməsi ilə əlaqədardır. Əlbəttə, bu, o demək deyildir ki, sözün etimoloji baxımdan komponentlərinə ayrılması orfoqrafiyamızın mənimsədilməsində şagirdə kömək edə bilməz. Lakin bəzən etimoloji təhlil yanlış aparılır və bu, müəyyən hallarda müxtəlif səhvlərə gətirib çıxarır: “Başqa cür başa düşmək, yenidən mənalandırmaq orfoqrafik səhvin səbəbi ola bilər. Bura xüsusilə yanlış etimoloji təhlil aiddir [67, s. 41].

Azərbaycan dilçiliyində belə etimoloji təhlil **xalq etimologiyası** adı altında verilir və onun əsas xüsusiyyəti bu cür şərh edilir: “forma və mənası xalqa tanış olmayan bəzi sözlər müxtəlif şəkildə təhrif edilmiş tərzdə işlədilir ki, bu hadisə dilçilikdə xalq etimologiyası adlanır” [79, s. 57]. Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələyə az toxunulduğundan bəzi mülahizələrimizi bildirmək istəyirik. Əvvəla, xalq etimologiyasına “forma və məzmunu xalqa tanış olmayan” sözlər yox, qismən tanış olmayan sözlər məruz qalır. Beləliklə də, sözün tanış olan tərəfi başqa ona oxşar və nisbətən daha çox anlaşılan sözü yada salır. Məsələn, **kommunist** sözünün “qovmi” (qohum) və “nist” (yoxdur) sözlərindən yarandığını güman edənlər, yəqin ki, kommunistlərin *qohumbazlıq etməmək, hamını eyni gözdə görmək* xüsusiyyətinə əsaslanıblar. Yaxud **yar** sözünün yarı sözü ilə eyni kökdən olduğunu fikirləşənlər yarı, sevgilinin bir-birindən

ayrılmaz olduğunu əsas götürürlər. Rus dilçiliyində də xalq etimologiyasına məhz bu xarakterli etimoloji təhlil nümunələri misal verilir. Məsələn, **poliklinikada** müalicənin bir növ tam yox, yarımçıq aparıldığını əsas götürənlər o sözün “polu” (polovina), **pindjakın** kürəyə, arxaya geyilən paltar növü olduğunu əsas götürənlər isə onun “*spin*” sözündən yarandığını güman edirlər [100-s.232]. Xalq etimologiyasının məhz bu xüsusiyyətini nəzərdə tutan D. İ. Arbatski yazır: “Lakin dildə belə yanlış etimoloji təhlilə də rast gəlirik ki, sözün əsl leksik məna incəlikləri nəzərə alınmır” [7, s. 34]. Ola bilsin ki, etimoloji təhlilə məruz qalan sözün anlaşılan tərəfi tam yanlış anlaşılmasın. Məsələn, **papaq** sözünün başa geyildiyi halda, fars dilindəki “pa” (ayaq) sözündən, **başmağın** isə ayağa geyildiyi halda, “baş” sözündən yaranmasını [79, s. 60] zənn etmək.

İkinci, xalq etimologiyası yanlış, uydurma etimologiya olsa da, bu yanlışlığın, uydurmanın müəyyən “əsas”ı olur. Məsələn, **bəyənət** sözünün “bəyən” (mək) feilindən olması fikrini alaıq. Burada əsas *bəyanat* ilə *bəyən* (mək) sözləri arasında mənacə qismən ümurniliyin (*guya bəyanat* – bəyənilərək irəli sürülən, başqasına çatdırılan fikir kimi dərk edilir) olmasıdır. Demək, öz-özünüdə aydın olur ki, sözün hər cür təhrif olunmuş şəkildə tələffüzü və ya başqa sözə oxşadılması xalq etimologiyası deyil. Bu baxımdan “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında verilən “şilanboy” (şlakbaum, 79,-s.58], “yaranal” (general, 79, s.59], “abeşik” (obyezdçik, 79, s.59], “urednik” (udarnik 79, s.59], “düşbərə” (quşbərə 79, s.61], nümunələri, bizcə, xalq etimologiyasına aid edilə bilməz.

Bədii ədəbiyyatda xalq etimologiyasından bəzi üslubi məqamlarda istifadə edilir.

Adı çəkilən ədəbiyyatda [79] bəzən yanlış tələffüz nəticəsində hər hansı başqa bir sözə fonetik tərkibcə yaxınlaşma da xalq etimologiyasına aid edilir (*bərpa* –arba, səh. 58. *sement* – səmənd, səh.61, *admiral* –atmaralı, səh. 61 və s.). Göründüyü kimi, burada etimologiya yoxdur. Daha doğrusu, *bərpa* sözünün *arba*, *admiral* sözünün *atmaralı* və s. kimi işlədilməsi mənacə yaxınlaşdırma cəhdi yox, (çünki bunlar arasında heç bir məna yaxınlığı

yoxdur) təsadüfi səs uyğunluğudur. Xalq etimologiyasının baş verməsinin əsas səbəblərindən biri də mənaca yaxınlığın olmasıdır (bu yaxınlıq bəzən uydurulsa da). “Bu və ya digər sözün konkret əmələgəlmə şəraitinin bilinməməsi çox vaxt sözlər arasında səhv semantik mənə əlaqəsi müəyyən etməyə, yanlış etimologiyaya gətirib çıxarır” [7, s. 34]. Ana dili sözlərinə yaxın səslənməsi əsasında alınmalar (bəzən ana dili sözləri də) dəyişdirilir, yenidən mənalan- dırılır. Sırf zahiri uyğunluğa əsasən onlar arasında semantik əlaqə quraşdırılır, əmələ gəlmələrindəki real faktlar nəzərə alınmır.

Üçüncüsü, bizcə “xalq etimologiyası” termini burada yerin- də deyil. Sözlərin beləcə yanlış olaraq, bir növ sadələşməsinə eti- moloji təhlilə uğradılmasının xalqla əlaqələndirilməsi, onun adı ilə adlandırılması o qədər də münasib deyil. “Xalq etimologiyası” ter- mininin dilçilikdən çıxarılması tərəfdarı deyilik. Bizə elə gəlir ki, yuxarıda göstərdiyimiz hallarda baş verən etimoloji təhlil prosesi yanlış etimologiya termini (rus dilindəki “lojnaya” sözünün mü- qabili kimi) ilə ifadə edilsə, daha münasib olar. Müəyyən yer və s. adlarla bağlı rəvayət, əfsanəvi, nağılvari xarakter daşıyan etimo- loji izahı isə xalq etimologiyası adı altında vermək məqsədamü- vafıqdır. Məsələn, *Gəlin qayası* [80, s. 6], *Araz çayı* [80, s. 14] və *Kür çayı* [80, s. 37], *Şanapipik quşu* [80, s. 21], *Mingəçevir şəhəri* [80, s. 38] və s. adlar haqqında olan etimoloji xarakterli rəvayətlər belələrindəndir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, etimoloji təhlilin bu formasına Kurikulum əsasında yazılmış son Azərbaycan dili dərsləklərində çox rast gəlmək olur.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində də bu məsələyə, demək olar ki, toxunulmamışdır. Prof. B. Əhmədovun “Üç məsələ haqqında” adlı məqaləsində kobud və qeyri-kobud səhvləri ayıra bilmək üçün irəli sürülən dörd şərtədən biri belədir: “Yazılışın səhv olması sözün mənşəyini bilməməkləmi bağlıdır? Məsələn, aşpaz (aşbaz), kətxuda (kəndxuda), bünövrə (binəvrə) kimi sözlərin mötərizədəki kimi, yəni səhv yazılması etimologiya ilə əlaqədardır. Belə ki, şagird kətxuda sözünün kənd, bünövrə sözünün bina sözü ilə bağlı olduğunu zənn edir və səhvə yol verir”

[41, s.31]. X sinfin dərslində də xalq etimologiyası ilə yanlış (yalançı) etimologiya eyni anlamda işlənir: “Ya elmi əsaslara söykənən elmi etimologiyanın, ya da xalqın məntiqinə əsaslanan xalq etimologiyasının (yalançı etimologiyanın) imkanlarından istifadə olunur” [51, s. 23].

Beləliklə, etimoloji təhlilin üç növü olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür:

1) Həqiqi etimoloji təhlil (dilçilikdə bu, sadəcə olaraq, “etimoloji təhlil” termini ilə qeyd edilir). 2) Yanlış etimoloji təhlil (burada “yanlış” sözü bir növ “uydurma” mənasında da başa düşülə bilər). 3) Xalq etimologiyası.

Tədqiqatlar göstərir ki, orta məktəbdə yanlış etimologiyanın baş verməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Biz bilavasitə nitq səhvlərinin baş verməsinə gətirib çıxaran yanlış etimologiyayı və onun məktəb təcrübəsində dəfələrlə sınaqdan keçirdiyimiz aradan qaldırılma yollarını nəzərdən keçirəcəyik:

1) Məlumdur ki, dildə sözlər semantik baxımdan da birbirindən təcrid edilmiş halda deyil. Elə bu semantik yaxınlığın nəticəsidir ki, sinonimlər, yaxın mənalı sözlər və s. söz qrupları yaranmışdır. Hələ kiçik yaşlarından bu yaxınlığı kortəbii şəkildə dərk edən uşaq sonralar daha tez-tez belə halla qarşılaşır. Bu isə bəzən yanlış uyğunlaşdırmaya aparıb çıxarır. Uşaq sözü ona xas olan ilkin mənası ilə çox erkən mənimsəyir. Həmin sözlə ifadə olunan anlayış isə varlığın ümumiləşmiş obrazı olmaqla, uşağın inkişafına uyğun olaraq artır, genişlənir və dərinləşir”. Şagird ən çox onun üçün yeni olan sözə rast gələndə yanlış etimologiyaya müraciət edir. Əgər hər hansı sözü ətraflı dərk etməmişsə, ona öz “arşını” ilə yanaşmağa, həmin sözlə özünə nisbətən tanış olan bu və ya digər söz arasında semantik yaxınlıq tapmağa çalışacaq. Bu isə sözün formasında da öz əksini tapacaqdır. Əlbəttə, şagird bu yaxınlığı formal şəkildə axtarmır. Onun özünün də belə qənaətə gəlməsi üçün müəyyən “əsas”ları olur. Məsələn, tytaq ki, şagird **təmayül** sözü ilə rastlaşır. Bilir ki, təmayül məktəblərində elmin bu və ya digər sahəsi nisbətən tam, ətraflı öyrədilir. Bu əsasdan

yapışan şagird güman edir ki, elə bu söz də “tam” sözündən yaranmışdır və onu *tamayül* şəkilində deməyə və yazmağa başlayır. Belə hallarda müəllimin birinci vəzifəsi nəticə halında özünü biruzə verən orfoqrqfik-orfoepik “xəstəliyin” əsas səbəbini aşkara çıxarmaqdır. Müəllim həqiqi etimoloji təhlil aparmaqla bir tərəfdən sözün şagirdə məlum olmayan mənə çalarını (“meyl”lə bağlı) çatdırır, digər tərəfdən isə səhv yazılan orfoqramın düzgün formasını şüurlu şəkildə mənimsədir. Müəllim sadə şəkildə izah edir ki, **təmayül** sözü ərəb dilindədir. Söz əslində iki hissədən ibarətdir (“tə” və “mayül”). “Tə” həmin dildə müəyyən sözdüzəldici ünsür kimi iştirak edir. Dilimizə həmin ünsürlə yaranan başqa sözlər də (*tədqiqat, tədris, təzad, təşəkkür, təkəbbür, təxəyyül, təşəbbüs, təminat, tənəzzül* və s.) keçmişdir. “Mayıl” hissəsi isə ərəb dilindəki **meyl, mail** sözləri ilə eyni köklüdür. Deməli, təmayül əslində müəyyən *bir sahəyə meyl etmək* deməkdir. Başqa bir misal. **Militarizm** sözünü şagirdlər mənfi əlamət kimi dəfələrlə eşitmiş, oxumuşlar. Bu xüsusiyyət həmin sözü başqa mənfi çarlı xüsusiyyəti ilə (millətçilik) yaxınlaşdırmağa “əsas” verir və belə hesab edirlər ki, bunlar eyni kökdəndir. Nəticədə söz **millitarizm** formasında yazılır. Əslində isə bu söz latın dilindəki “militaris” sözü ilə eyniköklüdür. Mənası isə həmin dildə “*hərbi xidmət*”, “*hərbi güc*” deməkdir. Militarizm isə “*hərbiləşmək*” deməkdir. Bu baxımdan yanlış etimologiya nəticəsində səhv yazılan daha bir neçə sözü nəzərdən keçirək.

Ədəbaz. Sözün yanlış olaraq müraciət bildiren “*ədə*”//“*ada*” nidasından olduğu güman edilir və “ədəbaz” şəkilində işlədilir. Əslində isə söz ərəb dilindəki “*əda*” (şivə, naz) mənasında [47, s. 175] və fars dilindəki “*baz*” (müəyyən bir işin və ya şeyin həvəskarı, düşkünü) sözlərindən yaranmışdır. [47, s. 32].

Kəfkir. Sözün ikinci hissəsi səhv olaraq “kir” kimi dərk edilir və “kəfkir” formasında yazılır. Fars dilindən olan bu sözün birinci hissəsi “kəf” köpük mənasındadır, “kir” isə həmin dildə “götürmək”, “yığmaq” mənalı feilin köküdür.

Rezonans. Rezin sözü ilə eyniköklü hesab edilir və “rezinons” şəklində yazılır. Əslində isə rezonans fransız dilindəki “rezon” sözündəndir, “əks-səda verən” deməkdir.

Meyxoş. Şagirdlərin nitqində “meh” sözü nibətən çox işləndiyindən birinci hissənin də həmin kökdən olduğunu zənn edir, “mehxoş” şəkilində işlətməklə səhvə yol verirlər. Etimologiyasına görə isə sözün birinci hissəsi fars dilində *şərab* mənasında olan “mey”, ikinci hissəsi isə “xoş” sözüdür.

Monument. “Mono” (tək) kökündən yaranmış hesab edilir və “monoment” şəklində yazılır. Latin dilindəki “monu” – *xatırlayırım* sözündən olan “monumentum” sözü alman dilinə, oradan isə rus dili vasitəsilə bizim dilə keçərək əslinə nisbətən yaxın olan “monument” formasında işlənir.

2) İkinci halda yanlış etimologiya şərti xarakter daşıyır. Başqa sözlə, burada etimoloji yanlışlıq tam yox, qismən nəzərə çarpır. Məlum olduğu kimi, sözün etimoloji təhlil edilməsi təkəcə onun bu gün üçün gizli olan ilkin kökünü və ya mənşəcə hansı dilə mənsub olduğunu tapmaq deyil. Etimoloji təhlil prosesində bunlarla yanaşı, sözün inkişaf prosesində uğradığı müxtəlif dəyişikliklər (semantik, səs və s.) də izlənməlidir. Nəzərdən keçirdiyimiz halda şagird də sözün etimoloji kökünü əslində düz tapır, lakin sonrakı dəyişiklikləri nəzərə almadığından səhvə yol verir. Məsələn, **dünyəvi** sözünün “dünya” olduğunu tapan şagird səhv etmir. Lakin həmin sözü yazarkən də onun morfem bütövlüyünü saxlamağa cəhd edir və nəticədə orfoqrafik səhvə yol verir. (“dünyavi”). Bu səpkili yanlış etimologiyada **bir neçə hal** diqqəti cəlb edir:

a) Şagirdə hökmən belə bir etimoloji izahat vermək vacibdir ki, biz başqa dillərdən sözləri morfemlərə ayırmadan, yəni kök və şəkilçisi ilə birlikdə, mənsub olduğu dildə işləndiyi formada alırıq. Dilimizdə ərəb dilindən keçmiş “dünya”, “tərcümə”, “xalq”, “məna”, “əşya” sözləri işlənir. Lakin bu köklərdən “dünyəvi”, “tərcüman” “xəlqi”, “mənəvi”, “əşyəvi” sözlərini elə bu formada almışıq. Deməli, onları kökə, şəkilçiyə ayıraraq yazmaq (opfoqrafiyamızın morfoloji prinsipinin təsiri ilə) səhvdir. Yazıda da onların

alındığı dildəki bütövlüyünü saxlamaq lazımdır. Daha bir misal göstərək:

Kimyəvi. Yanlış etimoloji təhlil: “kimya” – “vi”, orfoqrafik səhv: “kimyavi”.

Tərcümeyi-hal. Yanlış etimoloji təhlil: tərcümə-yi-hal, orfoqrafik səhv: tərcüməyi-hal (avtobioqrafiya).

Xəlqi. Yanlış etimoloji təhlil: xalq-i, orfoqrafik səhv: xalqi.

Nəzarət. Yanlış etimoloji təhlil: nəzər və -at şəkilçisi, orfoqrafik səhv: nəzərat.

İstirahət. Yanlış etimoloji təhlil: isti və rahət, orfoqrafik səhv: istirahət.

b) Bəzən isə a bəndində nəzərdən keçirdiyimiz halın əksi baş verir. Əgər həmin halda yanlış etimoloji təhlil sözlərin başqa dildən necə var eləcə də qəbul edilib, heç bir dəyişiklik aparılmadan yazılmasından baş verirsə, ikinci halda alınmaların sonralar dilimizin ahəng qanununa və ya başqa fonetik hadisələrinə tabe edilərək yazılmasından irəli gəlir. Şagirdin burada orfoqrafik səhv etməsinin əsas səbəbi də sözün etimoloji formasını əsas götürməsi, sonrakı dəyişmələri nəzərə almamasıdır. Məsələn, **çəhrayı** sözü fars dilindəki “çöhrə” (üz) sözündəndir. Şagirdə bu söz müəyyən qədər tanışdır. Lakin həmin söz alınandan sonra müxtəlif səs dəyişmələrinə uğramışdır. Şagird bunu nəzərə almır və sözün ilkin formasını saxlamaq xatirinə onu “*çöhrəyi*” şəkilində işlətməyə cəhd göstərir. Yaxud **kətxuda** sözü əslində “kənd” və “xuda” (fars dilində “allah”) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Lakin məlumdur ki, Azərbaycan dilində iki və daha artıq samitin yanaşı gəlməsi qeyri-məqbul haldır. Burada isə üç samitin yanaşı gəlməməsi üçün onlardan biri düşmüş, d səsi isə karlaşmış və bu hal tədricən yazıda da sabitləşmişdir. Şagird isə sözün “tərcümeyi-halında” olan bu faktı nəzərə almadıqda orfoqrafik səhv baş verir. Daha bir neçə misal:

Məğrur. Əslində ərəb dilindəki “qürur” sözü ilə eyniköklüdür. Buna əsaslanan şagird onu səhv olaraq “*məqrur*” şəkilində yazır. Lakin bu söz dilimizin müəyyən səs dəyişməsinə (q-ğ) uyğun olaraq “*məğrur*” formasında yazılır.

Naqqaş. Ərəb dilindəki “nəqş” sözü ilə eyniköklüdür. Lakin onu “nəqqaş” formasında işlətmək ona görə səhvdir ki, sonradan həm tələffüzdə, həm də yazıda dilimizin ahəng qanununa uyğunlaşmışdır.

c) Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin öz sözləri də ilkin vəziyyətini tam saxlamır. Getdikcə müxtəlif səs və semantik dəyişmələrə məruz qalır. Sözün etimoloji təhlilində bunu da hökmən nəzərə almaq lazımdır. Bəzi hallarda şagird sözün etimoloji kökünü düzgün müəyyən edir. Yaxud müəllimin izahatından və ya hər hansı başqa bir mənbədən ona belə sözlərin ilkin kökləri məlumdur. Lakin məlumat şagirdlərə bir növ yarımçıq çatıb. Yəni sözün sonrakı “taley”i ona məlum deyil. **Əkiz** sözünün “iki” kökündən yarandığı şagirdə məlumdur. Sonralar bu sözün ilk səsinin i - ə əvəzlənməsinə uğraması, tələffüzdə də buna üstünlük verilməsi nəticəsində “əkiz” formasında işlədilməsi qəbul edildiyi şagirdə məlum olmadığından o, sözü “ikiz” formasında işlədərək səhvə yol verir. Şagird –raq,-rək şəkilçisini sifətin dərəcə şəkilçisi kimi tanıyır. Lakin həmin şəkilçinin iştirak etdiyi “**gödərək**” sözündə çətinliyə düşür. Gödərək sözünün bütün əlamətləri onun –raq, -rək şəkilçisi ilə işləndiyini göstərir. Lakin kök (gödək) öz səs bütövlüyünü itirmişdir; iki samit yanaşı gəldiyindən kökdəki k samiti düşmüş, “gödək” sözü “gödə” formasında qalmışdır. Deməli, şagirdin yazıda kökü bərpa etmək cəhdi yanlışdır.

Tərgitmək sözü “tərk” (etmək) kökü ilə “-it”(bu, görünür, etimoloji baxımdan *et* köməkçi feilinin fonetik variantıdır) şəkilçisindən yarandığı məlumdur. Morfemlərin mütəhərrikliyi nisbətən çox olduğundan şagird bunu asan tapır. Lakin sözü elə bu əsasda işlətməyə cəhd edir. Əslində isə şagirdə belə bir etimoloji fakt da məlum olmalıdır ki, sözdəki k samiti saitlə (i) yanaşı gəldiyindən özünün cingiltili qarşılığına (g) çevrilmişdir. Bu, yazıda da öz qüvvəsini saxlamışdır. Orfoqrafik səhvlər yanlış etimologiya nəticəsində **erkək** sözünün “ər” (ərkək), **karandaş** sözünün “qara” (qarandaş) və s. kökündən yaranmasını əsas götürməklə də baş verir.

3) Məktəb təcrübəsində yanlış etimologiyanın baş verməsinin belə bir halı da mövcuddur: Bəzən şagird Avropa mənşəli hər hansı bir sözün rus və ingilis dillərində ona tanış olan bu və ya digər sözdən törəndiyini zənn edir. Məsələn, **spartakiada** məfhumunun idmanla bağlılığı şagirdə belə bir “əsas” verir ki, onun rus dilindəki “sport” (idman) sözündən olduğunu güman etsin. Nəticədə söz *spartakiada* şəkilində yazılır. Əslində isə ilk dəfə 1928-ci ildən keçmiş Sovetlər İttifaqında təşkil edilən kütləvi idman yarışlarına verilən bu ad Roma qəhrəmanı Spartakın adı ilə bağlıdır. Yaxud “qastrol” sözünün rus dilindəki “qost” (qonaq) sözündən olduğunu əsas götürən şagird sözün birinci hecasında səhvə yol verir. – (qostrol). Əslində isə alman dilindən olan bu sözün kökü “qonaq” mənasında olsa da, o dildə “qast” formasında işlənir. Həmin forma “qastrol” sözündə də bu şəkildə saxlanmışdır. **Vitrin** sözünün də rus dilindəki “veter” (külək) sözündən yarandığını əsas götürməklə orfoqrafik səhvə yol verilir (vetrin). Əslində isə vitrin fransız dilindəki “vitrinə” sözündəndir. Mənası “şüşə yeşik” deməkdir.

4) Məlumdur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəkilçilər bir dildən digər dilə müstəqil şəkildə yox, sözlə birlikdə keçirilir. Lakin onlardan eləsinə də rast gəlmək olur ki, keçdiyi dildə də mütəhərrikiyini itirmir, dilimizin öz sözlərində olduğu kimi, kökdən asanlıqla ayrıla bilirlər (-*baz*, *keş*, -*stan*, -*zadə*, *na-*, *bi-* və s. *şəkilçilər*). Bəzən isə onlar hər hansı bir sözün formaca oxşar ünsürü ilə assosiya nəticəsində qarışdırılır. Fars dilindən keçən sözlərlə gəlmiş **baz** şəkilçisi şagirdə yaxşı tanışdır. Bu şəkilçi kökü dilimizdə müstəqil şəkildə işlənə bilən alınmalarda, hətta öz sözlərimizdə də, (*oyunbaz*, *quşbaz* və s.) iştirak edir. Şagird buna aldanaraq, **aşpaz** sözünü də həmin şəkilçi ilə düzəlmiş hesab edir. Nəticədə sözün nitqdə işlənməsində səhvə yol verilir (*aşbaz*). Həqiqi etimoloji təhlil şagirdin köməyinə gəlir: **aşpaz** sözünün ikinci tərəfi “baz” yox “paz” dır. Bu, həmin dildə “*bişirmək*” mənasında işlənən feilin köküdür. Fars dilindən keçmiş “na-“ şəkilçisi haqqında da eyni sözləri demək olar (*naxoş*, *namünasib* və s.) Lakin şagird həmin şəkilçini **nəbatat**, **nəzarat** tipli sözlərdə

də axtarır. Nəticədə həmin sözləri “*nabatat*”, “*nazarat*” şəklində -yanlış formada işlədir. Müəllim etimoloji təhlil priyomundan istifadə ilə şagirdlərə kömək edir: birinci sözdə kök “nəbat” (fars dilində *bitki*), şəkilçi isə cəmlik mənası verən “-at” hissəsidir. Sözü yazarkən onun morfem bütövlüyünü bu şəkildə də saxlamaq lazımdır. İkinci söz isə “nəzər” (ərəbcə baxış) sözü ilə nəbatat sözündə işlənən “-at” şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Şagird *betər* sözündə də ona tanış olan fars mənşəli “bi-“ şəkilçisini axtarır. Beləliklə, sözü “*bitər*” formasında səhv işlədir. Etimoloji əsasına görə isə o, əslində iki sözün birləşməsindən yaranmışdır” “*bəd*” (fars dilində *pis*) və “*təhər*”. Bu söz alınarkən dilimizin fonetik qanun və hadisələrinə uyğun olaraq “*betər*” formasına düşmüşdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərdə orfoqrafik səhvə yol verən şagirdlərə həmin sözləri niyə bu cür (səhv) yazmalarını əsaslandırmağı təklif etdik. Şagirdlərin cavablarını, əsasən, iki qismə ayırmaq olar: onların 90% -i yuxarıda irəli sürdüyümüz müddəaların doğru olduğunu göstərdi. Yəni bu cavablardan bir daha məlum oldu ki, şagirdlər həmin sözlərdə məhz yanlış etimoloji təhlilin təsiri ilə orfoqrafik səhvə yol verirlər. Az qisim şagird isə fikrini sadəcə olaraq əsaslandırma bilmədi, ya da “Bilmirəm” deməklə kifayətləndi. Müəllim bizim təklifimizlə həmin sözləri orfoqrafiya lüğətindən tapdırır və yazdığı forma ilə müqayisə etdirirdi. Belə olduqda şagird sözün başqa şəkildə yazıldığını görüb, problem qarşısında qalır və səbəbi müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Müəllim həqiqi etimoloji təhlillə şagirdin köməyinə gəlirdi.

§ 5. Şagirdlərdə dil normalarının tarixiliyinə dair təsəvvürlərin formalaşdırılması zamanı etimoloji təhlildən istifadə

Orta ümumtəhsil məktəblərində bədii əsərlərin dili üzərində iş aparılarkən, bir qayda olaraq, onların lüğət tərkibinə, üslubi imkanlarına, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadəyə və s. daha çox fikir verilir. Bu da bir faktdır ki, klassik ədəbiyyat

nümunələrində müasir baxımdan linqvistik normaların pozulması kimi görünən hallar tez-tez baş verir. Yəni söz bugünkü normaların tələbi ilə deyil, başqa şəkildə işlədilir. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində sözün bugünkü orfoqrafik normadan kənar yazılışı 434 dəfə müşahidə olunur [23, s. 142-178]. Məktəb təcrübəsi, aparılmış müşahidə və eksperimentlər göstərir ki, belə halın səbəbi izah edilmədikdə bu, şagird nitqində səhvlərin baş vermə mənbələrindən birinə çevrilir, onlarda aşağıdakı yanlış təsəvvürlərin formalaşması üçün zəmin yaranır:

a) Nitqin düzgünlük şərtinin hamı üçün məcburi olmasına inam hissi zəifləyir.

b) Sözlərin müxtəlif variantlarda işlədilməsi qanunauyğun hal hesab edilir.

c) Şagird sözün düzgün yazılış variantını tapmaqda çətinlik çəkir, düzgün yazılış klassik ədəbiyyatdakı yazılış forması ilə qarışdırılır.

Sözlərin keçmiş işlənmə forması ilə bugünkü formasının bəzən uyğun gəlməməsi bir növ qanunauyğun haldır və bu, hər şeydən əvvəl, dil tarixi ilə, dil normalarının tarixi kateqoriya olması ilə əlaqədardır. “Norma tarixi kateqoriyadır. Dövr keçdikcə ədəbi dilin normasında əvvəlkindən fərqli əlamətlər, keyfiyyətlər baş verir” [51, s. 131].

Biz burada “dil tarixi” anlayışını geniş mənada götürürük; təkcə ayrı-ayrı sözlərin yaranma və inkişafını deyil, başqa sahələrlə yanaşı, orfoqrafiyasının da inkişaf tarixini nəzərdə tuturuq. “Hər bir dilin orfoqrafiyası ilə əlaqədar məsələləri həmin dilin özündən – onun inkişaf xüsusiyyətlərindən, qanunauyğunluqlarından ayrı həll etmək mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan dili orfoqrafiyasının inkişaf məsələlərini də bu dilin öz xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarına istinad etmədən öyrənmək mümkün deyil” [27, s. 73]. Bu baxımdan “normanın pozulması” ifadəsi nisbi mənada işlənir, yəni sözün, tutaq ki, müəyyən ədibin dilində “səhv” formada işlənməsi ancaq bugünkü normaların tələbi baxımından yanlış hesab edilə

bilər. Öz dövrü üçün isə sözün həmin qaydada işlədilməsi bu və ya digər qanunauyğunluqla əlaqədar olmuşdur. Əslində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin bir vəzifəsi də həmin qanunauyğunluqları, başda sozlə, səbəbləri şagirdə çatdırmaqdır. Bu, dilimizin tarixini öyrənmək baxımından da faydalıdır. Bəzən şagirdlərə təqdim olunan bədii əsər nümunələrini “müasirləşdirərək” (sözün formaca müasir vəziyyətə salınması) onlara çatdırırlar. Bu, ədəbi əsərin məzmununu öyrətmək baxımından faydalıdırsa, dilimizin tarixini öyrətmək baxımından zərərliyə. Bəzi hallarda normaların “pozulması”nın müəllifin ideyası ilə, üslubi məqamla bağlı olduğunu nəzərə alsaq, bu halın qeyri-qənaətbəxş olması bir daha aydın olar. M. Cahangirov “M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir” əsərində yazır: “...İlk mənbələrdəki dil materiallarını bu və ya digər dərəcədə dəyişdirməyə - müasirləşdirməyə, “ədəbiləşdirməyə” də haqqımız yoxdur. Belə hallar yalnız təhriflərə: tarixiliyə, müvaziliyə, əsərin digər dil-yazı xüsusiyyətlərini ört-basdıra gətirib çıxara bilər” [16, s. 100]. Bizə də elə gəlir ki, əsərin dili şagirdə də orijinal surətdə çatdırılmalıdır. Başqa sozlə, həm məzmun, həm də forma mənimsədilməlidir. Bunun üçün tədris vəsaitlərində müxtəlif priyomlardan istifadə etmək olar. Məsələn, VIII sinfin “Ədəbiyyat müntəxabatı”nda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından verilən nümunələrin təqdimi priyomu təqdirəlayiqdir [23, s. 41-65]. Təəssüf ki, sonrakı ədəbiyyat müntəxabatlarında bu priyom davam etdirilmədi.

“İlə” sözü eyni dövrdə yaşamış yazıçılardan N.B.Vəzirovda ən çox “-lan, -lən (*güclən, sizlən, oxumaqlan* və s. [24, s. 89, 97]). C. Məmmədqluzadədə isə “-nan, -nən” (*malnan, mallarnan, mənənən, ləzzətnən* və s. 24, s. 147, 150, 152) formasında işlənir. Bəzən bir sözə eyni ədibin dilində iki formada rast gəlinir. Məsələn, *Tarıverdi* sözü M.F.Axundovun əsərlərinin əlyazmasında yanaşı gələn iki cümlədən birində “*Tarverdi*”, digərində isə “*Tarıverdi*” formasında yazılmışdır: “Kim deyər ki, Pərzad *Tarverdiyə* ərə gedəcəkdir?” “*Tarıverdi* anın gözündə çibincə də gərəkmir” [16, s. 130].

Bütün bunlar vaxtilə yazıda ofoqrafik qaydaların sabitləşməsi, gah bu, gah da digər amillərə üstünlük verilməsi ilə bağlı olmuşdur, nəticədə orfoqrafiyada müxtəlifvariantlılıq yaranmışdır. Bu amillər hansılardır?

a) **Dialekt tələffüzünə üstünlük vermək.** Hələ orfoqrafik qaydalar sabitləşmədiyindən hər şair və ya nasir özünə yaxın olan dialekt tələffüzünə yazıda da üstünlük verir. Bir-birinin müasiri olan C. Məmmədquluzadənin əsərlərində daha çox Naxçıvan dialektində müşahidə edilən söz sonunda r səsinin düşümü [71, s. 109] (məsələn, *budu, biridi, gülmüyübdü* – 24, s. 143), M.Ə.Sabirdə isə Şamaxı dialekti üçün xarakterik olan qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında I şəxs təkdə -man, -mən şəkilçisinin işlənməsi [40, s. 109], məsələn, *gözləmənəm* [24, s. 218] və s. hallarına rast gəlirik.

b) **Danışıq dilinin təsiri ilə.** Bu da hələ orfoqrafiya qaydalarının sabitləşməməsi ilə bağlıdır. Ədəbi əsərlərdə tez-tez sözün həmin dövr üçün xarakterik olan tələffüz formasında yazılmasına təsadüf edirik. Məsələn, M.Fizulidə **buların** (*bunların* əvəzinə), **öldürəm** (24, s. 50, *öldürərəm* əvəzinə), **bunnan** (24, s. 50, *bundan* əvəzinə), **“oyza-buyza”** (24, s. 160, *o üzə-bu üzə* əvəzinə), Ə.Haq-verdiyevdə **“sövkənmişdi”** (47, s. 181, *söykənmişdi* əvəzinə) və s.

Ərəb əlifbası dilimizin qayda-qanunlarına tam uyğun olmadığından bəzən sözlər həmin əlifbanın təsiri ilə təhrif edilib yazılırdı. Təsadüfi deyil ki, hələ qədim dövrdən ədiblərimiz bu xüsusiyyəti görmüş, dönə-dönə tənqid etmişlər. A. Şaiq 1919-cu ildə yazdığı “Milliləşdirmək məqsədinə aid” məqaləsində yazırdı: “İmlamızın çətinliyi inkar olunmaz bir həqiqətdir. “Vav” hərfi – *yüz, söz, quş, qoç* kəlmələrində dörd sədaya işarət olduğu kimi, “ya” hərfi də *yer, diş, qış, keçi* kəlmələrində dörd sədanı yazır” (Seyidov Y., Yazıçı və dil. 1979-cu il. səh. 181-182), R.Məhərrəmovada M.Ə.Sabirin dilində **Bakı, Moskva, Odessa** kimi yer adlarının **“Baku”, “Mosko”, “Ədəs”** formasında yazılmasını fars əlifbasının transkripsiyasından irəli gələn hal kimi izah edir [59, s. 16].

ç) **Klassik üslubla əlaqədar** şeirin vəznininin, qafiyəsinin və s. tələbinə uyğun olaraq. Məsələn, M.Ə.Sabir aşağıdakı beytdə əruz vəznininin tələbinə görə **pəhləvan** sözünü “*pəhlvan*” formasında işlədir:

Oğlumuz, ay, Xansənəm, bir yekə pəhlvan imiş,

Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş.

“Dildən çox məharətlə istifadə edən M.P.Vaqif bəzən qafiyə xatirinə, bəzən də dövrünün ədəbi ənənəsinə görə sözləri müəyyən qəlibə salır” [50, s. 89]. Müəllif buna misal olaraq şairin dilində işlənmiş *təzəli* (təzələnir), *billəm* (bilərəm), *sözlərin* (sözlərini), *munca* (bunca), *təki* (tək), *hayıf* (heyif), *cıqa* (ciqqə), *təmaşa* (tamaşa) sözlərini göstərir və yeri gəldikcə belə sözlərin izahında “etimologiyaya və dil tarixinə aid sadə məlumatlar verməyi” [50, s. 89-91] məqsədəuyğun hesab edir.

Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə” poemasında “Baharın təsviri” hissəsində “**aya**” (“ay” sözü yönlük halda: ay-a) sözü “**sayə**” sözü ilə qafiyələnmək xatirinə “*ayə*” formasında işlənir:

Alma ağacı dibində sayə,

Tən eylər idi bulud ayə.

d) Ədəbi əsərlərdə orfoqrafik normaların “pozulmasının” bir səbəbi də **sözün tarixi, onun etimologiyası ilə əlaqədardır**. Bu, inkarolunmaz faktdır ki, söz özünün keçib gəldiyi yolun, uğradığı müxtəlif dəyişmələrin və s. izlərini ən çox yazılı ədəbiyyat vasitəsilə bizə “göstərə” bilir. Ona görə də sözün ilkin formasını, sonrakı taleyini öyrənmək üçün birinci növbədə bədii ədəbiyyat nümunələrinə müraciət etməli oluruq. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxır ki, bədii əsərlərin dili üzərində iş zamanı səhv ənənədən kənara çıxaraq, təkcə əsərdəki çətin sözlərin lüğətini deyil, həm də sözlərin o dövr üçün yazılışında olan qanunauyğunluqları da şagirdlərə təqdim etmək lazımdır. Məsələn, tutaq ki, şagird M. Fizulinin “Meyvələrin söhbəti” şeirindəki “**dəva**” sözünün *dərman* mənasında olduğunu öyrənir. Lakin məlumdur ki, həmin söz “**dava-dərman**” qoşa sözünün birinci tərəfində də işlənir. Şagirdə aydın olmur ki, bu gün “dava” formasında işlənən bu sözü şair nə üçün “dəva” formasında vermişdir. Əslində ərəb dilindən alınmış

“dəva” sözü M. Fizulinini dilində əslinə nisbətən yaxın formada işlənmişdir. Bizim dilə keçdikdən sonra isə tədricən ahəng qanuna uyğunlaşaraq, bu gün “dava” formasına düşmüşdür.

Sözün klassik əsər nümunələrində bugünkü orfoqrafik normaların tələbinə əsasən yazılmamasının onun etimologiyası ilə bağlılığı **bir neçə hallarda** özünü büruzə verir:

a) Məlumdur ki, XIX əsrin birinci yarısına qədər dilimizə ən çox ərəb-fars dillərindən keçmiş sözlər klassik ədəbiyyatımızın dilində əksər hallarda ilkin formada yazılmışdır. Sonralar həmin sözlərin əksəriyyəti tədricən dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılaraq, tələffüzdə və, beləliklə, yazıda da özünü küləşdirilmişdir. İndi onlar dilimizdə elə doğma forma və işləklilik qazanmışlar ki, şagirdlər həmin sözlərin alınma olduqlarını ağıllarına belə gətirmirlər. Nəticədə klassik ədəbiyyatda həmin sözün başqa formada yazılmasını orfoqrafik normanın pozulması kimi qiymətləndirirlər.

Belə sözlərin bir qismi sonralar dilimizin **ahəng qanununa** uyğunlaşmışdır. Lakin şagirdə təqdim olunan ədəbi əsər nümunələrində onlarda ahəng qanunu pozulmuş olur. Şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, ahəng qanunu bütün dillərdə mövcud deyil. Bu, bizim dilimizdə daha çox fəal olduğundan alınmaları da tədricən ona tabe edirik. Həmin sözlər əvvəllər ilkin formada işlənmişdir. Bir neçə misala müraciət edək: Ş.İ.Xətəinin dilində **hava** sözü “həva” formasında işlənir [22, s. 109]. Göründüyü kimi, sözün ilkin formasında ahəng qanunu pozulmuşdur. Bu da sözün mənsub olduğu ərəb dilindəki əslinə uyğundur. Tədricən sözdəki birinci incə sait (ə) ikinci qalın saitin (a) ahənginə uyğunlaşmışdır. M. Fizulinin dilində işlənən “**saət**” (saat), “**təmam**” (tamam), “**inşəallah**” (inşallah), “**cəhan**” (cahan), “**zəmanə**” (zamana), “**əmma**” (amma), “**məqsud**” (məqsəd) və s. sözlərində də bu proses getmişdir. Biz XIX əsr ədiblərinin dilində də etimoloji əsasına uyğun olaraq ahəng qanunu pozulmuş sözlərə rast gəlirik. M.F.Axundovun dilində “**zəmanə**” (zamana), “**xərabə**” (xaraba), C. Məmmədquluzadədə “**səlamət**” (salamat), “**iştəha**” (iştaha), “**məaş**”

(maaş), “zəman” (zaman), N.Nərimanovda “məqsud” (məqsəd) sözlərini indi dilimizə uyğunlaşdıraraq deyir və yazırıq.

Tədqiqat göstərir ki, fonetik dəyişmələrdən tək cə ahəng qanunu haqqında deyil, başqa bir çox səs dəyişmələri haqqında da şagirdlərə məlumat vermək onların sonsuz marağına səbəb olur. Müəllim bu imkandan istifadə edib, klassik ədəbiyyatda əslinə uyğun işləyən, sonralar dilimizin müəyyən səs hadisələrinə məruz qalaraq nisbətən dəyişilmiş forma kəsb edən sözlərin “taleyini” haqqında da danışmalıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində iki və daha artıq samitin yanaşı gəlməsi yabani haldır. Elə ona görə də çox vaxt alınma sözləri də bu hadisənin təsiri ilə “özünüküləşdiririk”. Fars dilindən keçmiş “cüt” sözü M.Fizulinin dilində “cüft” formasında işlənir. Bu, onun əslinə uyğundur. Sonralar yanaşı gələn iki samitdən biri (f) düşmüş və söz bu gün “cüt” şəklində formalaşmışdır. Eyni hadisə ərəb dilindən keçmiş “seyqəl” (sığal), “həmvar” (hamar) və s. sözlərində baş vermişdir.

Dilimizin inkişaf tarixində səs düşümü, müxtəlif səs dəyişməsi və s. kimi hadisələr də fəaliyyət göstərir. Bu hadisələri klassik ədəbiyyatın dilində işlənən bir neçə sözün “taleyini” müşahidə etməklə də görmək olar. Məsələn, ərəb dilindən keçib, klassik ədəbiyyatda əslinə uyğun olaraq “övrət” formasında işlənən söz [24, s. 143, 177, 200 və s.] sonralar səslərin həm keyfiyyət cə dəyişməsi (ö - a, ə - a, t - d), həm də metateza nəticəsində (r - v səsləri yerlərini dəyişmişlər) nəticəsində “arvad” formasına, əslən ərəbcə olan və həm o dildə, həm də klassik əsər nümunələrində işlənən “əqil”, “vəqt” sözləri metateza nəticəsində indi müvafiq olaraq *ağıl*, *vaxt* formasına, fars dilindən keçmiş “peşiman” və “növbət” sözləri i və t səslərinin düşməsi nəticəsində *işarə* və *növbə* formasına düşmüşdür. Məlumdur ki, müasir dilimizdə söz əvvəlində ğ işlənmir. Elə buna görə də ərəb dilindən alınmış və vaxtilə əvvəlinə uyğun olaraq ədəbi əsərlərdə “ğalib”, “ğəm”, “ğərib” sözləri ğ-nın q ilə əvəzlənməsi nəticəsində *qalib*, *qəm*, *qərib* şəklində işlənir.

b) Klassik ədəbiyyat nümunələrində çox vaxt başqa dildən (xüsusilə ərəb, fars) alınmış sözlərin ilk vaxtlar **morfem bütövlüyü**

saxlanmışdır. Yəni o sözlərin alındığı dildəki quruluşu toxunulmaz qalmış, zaman keçdikcə dəyişikliyə uğradığından müasir dilimizdə onların düzəltmə və ya mürəkkəbliyi hissedilməz olmuşdur. Vaxtilə mürəkkəb söz olub farsca “dəst” (əl) və ərəbcə “mal” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş “dəstmal” sözü t səsinin düşməsi nəticəsində *dəsmal* şəklində formalaşmış və indi sadə söz kimi anlaşılır. “Dəstgah” sözündə də eyni hadisə baş vermişdir. (Etimologiyasına görə “dəst” – burada bir-birini tamamlayan şeylərin cəmi, “-gah” isə sözdüzəldici şəkilçi kimi). Fars dilindəki “yel” və “kan” (etimoloji anlamda “bir şeyin bol yeri, mənbə”) sözlərindən əmələ gəlmiş “yelkan” sözünün ikinci tərəfi indi dilimizin ahəng qanununa uyğun olaraq “kən” formasına düşmüşdür (yelkən). Bu gün orfoqrafiyamızda “betər” formasında işlənən sözün fars dilindəki “bəd” (pis) və “tövr” (təhər) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini nəzərə alsaq, bu sözün klassik ədəbi əsər nümunələrində “bədtər” kimi verilməsinin səbəbi aydın olar.

Ədəbi əsər nümunələrində dilimizin öz sözlərinin də müasir baxımdan formasının pozulması hallarını müşahidə etmək olur. Əlbəttə, bu halın səbəbi alınmalardan bir qədər fərqlidir və dilimizin öz xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Bir neçə halı nəzərdən keçirək:

a) Şagirdlər bilməlidirlər ki, biz alınmaları dilimizin normalarına uyğunlaşdırdığımız kimi, öz sözlərimizi də zaman-zaman dəyişdirərək, cılalayaraq bugünkü şəklə salmışıq. Deməli, dilimizin öz sözləri də elə bu gün gördüyümüz formada olmamışdır. Biz bunu ayrı-ayrı ədəbi əsər nümunələrində də müşahidə edə bilərik. Məsələn, M. Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” şeirində şair “baxıb” sözünü “*baxuban*”, “acıqlanıb” sözünü “*acıqlanuban*” formasında işlədərkən heç də səhvə yol vermir. O, əslində bu gün bizim “-ıb” kimi tanıdığımız feili bağlama şəkilçisinin qədim formasını (-uban) saxlamışdır. İndi feilin əmr formasının II şəxs təkində şəxs şəkilçisi işlənmir. Amma vaxtilə həmin məqamda “-gilən” və “-gil” şəkilçisi işlək olmuşdur. Deməli, elə həmin şeirdə M. Füzulinin “gör” feilini “görgilən” kimi işlətməsi təsadüfi deyil. Bu şəkilçi C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində

də bu şəkildə işlənir (*degilən*). Müasir dildə feillər I şəxs cəmdə “-ıq” şəkilçisini qəbul edir. Ancaq vaxtilə bu şəkilçinin yerində “-ız” şəkilçisi daha işlək olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “gətirmişik” sözünün “gətirmişiz”, “yağmalamışıq” sözünün “yağmalamışız”, “yesir etmişik” sözünün “yesir etmişiz” [23, s. 45] kimi işlənməsinin səbəbi də elə budur. İndi “ilə” kimi tanıdığımız (şəkilçiləşərkən –la, -lə) köməkçi nitq hissəsi əvvəllər “ilən” (şəkilçiləşərkən –lan, -lən) formasında deyilmiş və yazılmışdır. Biz bu formaya N. B. Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsində “güclən”, “mənlən”, “sizlən”, “müsibətlən”, “insaflan” və s. sözlərində də rast gəlirik.

b) Dilimizin sözləri zaman keçdikcə müxtəlif səs əvəzlənmələri nəticəsində də dəyişir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında müasir dilimizdəki “haçan” sözünün “qaçan”, “harada” sözünün “qanda”, “hansınıza” sözünün “qanğınıza” [23, s. 50, 51, 54] formasında işlənməsi q - h əvəzlənməsinin nəticəsidir.

c) Məlumdur ki, indi dilimizdə quruluşca sadə dərk edilən sözlərin müəyyən qismi tarixən ya düzəltmə, ya da mürəkkəb olmuşdur. Müxtəlif səbəblər üzündən (səs dəyişməsi, məna dəyişməsi və s.) tədricən morfemlər öz mütəhərriqliyini itirmiş və sözün ilkin quruluşu tanınmaz olmuşdur. Lakin klassik ədəbiyyatda şagirdlər həmin sözlərin ilkin formaları ilə də rastlaşırlar. Onların müasir dildən fərqli forma kəsb etməsi məhz tarixi aspektdən izah edilib şagirdlərə çatdırılmalıdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında əslində “qarın” sözü ilə “-daş” şəkilçisinin birləşməsindən yaranan “qardaş” sözü etimoloji əsasına yaxın formada – “*qarındaş*” [46-s.52] formasında işlənir. Bu gün dilimizdə “göstərmək” formasında işlənən feil əslində “gör” feilindən yaranmışdır. Elə ona görə də bəzən klassik bədii nümunələrdə bu sözün “*görsənir*”, “*görsətməsin*” [24, s. 18, 155] şəkildə işlənməsinə rast gəlirik. “Vuruş” sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud”da “*uruş*” kimi yazılması heç də orfoqrafik normanın pozulması deyil, əslində “vur” feili vaxtilə dilimizdə “ur” kimi olmuşdur. “Ura” sözü də buradandır. “Körpü” sözünün “köprü” kimi işlənməsi də [23, s.

57] onun "köp"(mæk) feilindən (əşyanın formasının qabarıq olmasına görə) yaranması ilə əlaqədardır. Sonralar p və r samitləri yerlərini dəyişmiş, kök ilkin formasını itirmişdir.

Şagirdlərdə dil, nitq normalarının tarixiliyinə dair təsəvvürləri formalaşdırmaq üçün şagirdlərin özlərini də etimoloji axtarıcılığa qoşmaq daha faydalıdır. Bu məqsədlə başqa vasitələrlə yanaşı, aşağıdakı tipli çalışmalardan istifadənin böyük əhəmiyyəti vardır:

Çalışma. Aşağıdakı sözlərin müasir yazılış formasını tapın və onlarda baş verən səs dəyişmələrini izah edin.

Tövr, seyqəl, cift, həmvar, bədtər.

Çalışma. Altından xətt çəkilmiş səslərin yerini dəyişməklə sözlərin ilkin formalarını tapın.

Dustaq, göstər/mək/, körpü, yarpaq, kirpik, yarpaq

Çalışma. Ərəb və fars mənşəli aşağıdakı sözlərdə ahəng qanunu necə pozulmuşdur?

Saət, təmam, cəhan, həva, məqsud, adəm.

Çalışma. Ərəb və fars mənşəli aşağıdakı sözlərin bizim dildəki müasir yazılış formasını müəyyənləşdirin.

Növbət, peşiman, gəlib, gəm, gərib.

Çalışma. Altından xətt çəkilmiş sözləri mötərizədə verilmiş müasir forması ilə müqayisə edin.

1. Nərgiz ki, göz açdı bağə (bağa) girdi,

Bir baxmağilən (baxmaq ilə) özün itirdi.

Qönçə yaxasını eylədi çak,

Bülbül baxuban (baxıb) olub fərəhnak. (M. Füzuli)

2. Zərdalu eşitdi nərə vurdu,

Kim (ki): -Gilası görgilən (gör) qudurdu (M. Füzuli)

3. Ərik sözün Alma guş qıldı

Açıqlanuban (açqlanıb) xuruş qıldı (M. Füzuli)

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlildən istifadənin yeri soxsahəli, ondan istifadə üçün imkanlar genişdir. Şagirdlərin nitqində baş verən səhvlərin aradan qaldırılmasında, lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsində, dilə maraq və sevginin yaranmasında, bəzi dil hadisələrinin daha şüurlu başa dü-

şülməsində, fənlərarası və fəndaxili əlaqənin yaradılmasında və s. bu linqvistik təhlil priyomundan yararlanmağın metodik dəyəri əvəzsizdir. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlildən istifadənin yeri və ondan yararlanmağın imkanları çoxdur. Müəllim istənilən bölmənin tədrisində, dərsin istənilən formasında, şagirdlərlə ayrı-ayrı iş formalarında, istənilən məzmun xəttini (dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydaları) reallaşdırarkən etimoloji təhlilə müraciət edə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə., Əfəndizadə Ə. Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, Maarif, 1976.
2. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, Maarif, 1978.
3. Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlildən istifadə yolları (metodik tövsiyə). Tərtib edəni F. Rəhimov, Bakı, 1974.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. "Lider nəşriyyat", Bakı – 2004
5. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün) fənn kurikulumu (V-XI siniflər üçün), Bakı – 2012.
6. Axundov A., Əhmədov B. Azərbaycan dili, V sinif üçün dərslik, 1985.
7. Арбатски Д. И. Исползованные этимологии для раскрытия значения слов, Русский язык в школе, 1972, № 3.
8. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. IV cild. 1980.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Redaktorlar Rüstəmov R. Ə., Şirəliyev M. A. 1964.
10. Bağırov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. 1971.
11. Bəliyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 1983.
12. Бабайцева В.В., Шаталова В.М. Виды разбора на уроках русского языка. Москва, 1985.
13. Большая Советская Энциклопедия 36-сı cild, 1955.
14. Богоявленский Д.Н. Формирование приёмов умственной работы учащихся как путь развития мышления и активизация учения. Вопросы психологии, 1962, № 4.
15. Боровой Л.Я. Путь слова. Очерки и разыскания. Москва, 1974.
16. Cahangirov M. M. F. Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir?, Bakı, 1962.
17. Cəfərov C., Fərəsov Ə. Azərbaycan dili. 6-cı sinif üçün dərslik, 1985.

18. Cəfərov N. və b. Ədəbiyyat (dərslük-müntəxəbat). Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün. Bakı – 2012.
19. Cəfərov N. və b. Ədəbiyyat müntəxəbatı. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslük vəsaiti. Bakı – 2007.
20. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, 1979.
21. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968.
22. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
23. Ədəbiyyat müntəxəbatı. 8-ci sinif üçün. 1985.
24. Ədəbiyyat müntəxəbatı. 9-cu sinif üçün. 1985.
25. Əfəndizadə Ə. Yazılışı çətin sözlər və onların öyrənilməsi yolları, 1964.
26. Əfəndizadə Ə. IV sinifdə Azərbaycan dili dərsləri, Bakı, 1973.
27. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları, Bakı, 1975.
28. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-ortoepiya-qrammatika lüğəti, Bakı, 1983.
29. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-ortoepiya lüğəti, Bakı – 2011.
30. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili. 4-cü sinif üçün dərslük, Bakı-1985.
31. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1969, № 2.
32. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1970, № 4.
33. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1971, № 3.
34. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1971, № 4.
35. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1976, № 4.
36. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1977, № 2.
37. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1979, № 3.
38. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1980, № 4.
39. Əfəndizadə Ə. Suallara cavab. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1981, № 4.

40. Əhmədov B. A. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları (5-8-ci siniflər), Bakı – 1967.
41. Əhmədov B. A. Üç məsələ haqqında. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (“Azərbaycan məktəbi” jurnalına əlavə), 1970, № 2.
42. Əhmədov B. A. V sinifdə Azərbaycan dili dərsləri. Bakı – 1977.
43. Əhmədov B. A., Axundov A. A. Azərbaycan dili. 6-7-ci siniflər üçün dərslik. Bakı – 1990.
44. Əhmədov B. Qısa etimoloji lüğət. Bakı – 2001.
45. Əhmədov B. Etimoloji mülahizələr. Bakı – 2003.
46. Əsədov R., Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili. 4-cü sinif üçün dərslik, 1983.
47. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Məsul redaktor Y. Z. Şirvani, Bakı – 1967.
48. Hacıyev A. “İlə” qoşmasının yazılışına dair. Azərbaycan müəllimi, 06 avqust 1975.
49. Hacıyev A. Qrammatikanın tədrisində tarixilik prinsipinin nəzərə alınması. Bakı – 1998.
50. Hacıyev M. Ə. VIII sinifdə M. P. Vaqifin əsərlərindəki dil xüsusiyyətlərinin şagirdlərə öyrədilməsi yolları. V. İ. Lenin adına API-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, 1970, № 1.
51. Hacıyev T. və b. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik, Bakı – 2012.
52. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), III hissə, Bakı – 1973.
53. İsmayılov R. və b. Azərbaycan dil. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı – 2012.
54. İsmayılov R. və b. Azərbaycan dil. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı – 2013.
55. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı – 1962.
56. Колосов В.В. Историческая фонетика русского языка. Москва, 1980.
57. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Dıvanı”nın leksikası. Bakı – 1970.
58. Quliyeva A., Soltanov M. Məktəblinin orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı – 2011.
59. Məhərrəmov R. Sabirin dili. Bakı-1976.

60. Məmmədov A. G. Etimoloji təhlil şagirdlərin orfoqrafik vərdişlərinin inkişafında bir vasitə kimi (4-8-ci siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi materialları əsasında). Azərbaycan dili tədrisi metodikası üzrə pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı – 1987.

61. Məmmədov A.G. Orfoqrafiya təlimində etimoloji təhlildən istifadənin yolları (metodik tövsiyə), Bakı – 1986 (Ş. Qaralovla birgə).

62. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı – 1986.

63. Müasir Azərbaycan dili, I cild. “Elm” nəşriyyatı, 1978.

64. Müasir Azərbaycan dili, II cild. “Elm” nəşriyyatı, 1980.

65. Nuriyev A. “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunun dili üzərində iş, “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” məcmuəsi, 1973, № 1.

66. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi, I hissə, Bakı – 1976.

67. Покровски Л.Л. Ложная этимология как одна причин орфографических ошибок. “Русский язык в школе”, 1981, № 2.

68. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, IV cild, 1963.

69. Рагимов Ф.А. Этимологический анализ на уроках родного языка и азербайджанского языка в азербайджанской школе (автореферат на дисс. на соиск. учен. степени канд. пед. наук). Баку, 1975.

70. Səkkizillik və orta məktəb proqramları. Azərbaycan dili. IV-VIII siniflər üçün, Bakı, “Maarif” nəşr., 1985-ci il.

71. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı – 1968.

72. Şirəliyev M. Hüseynov M. Kazımov Q. Azərbaycan dili, 7-8-siniflər üçün dərslik, 1984.

73. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (zərf və köməkçi nitq hissələri). Bakı – 1981.

74. Şükürov Ə., Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı – 1976.

75. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı – 1972.

76. Ушински К.Д. Избранные педагогические сочинения. VII cild, 1949.

77. Ümumtəhsil məktəblərinin V-IX sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramları (“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” məcmuəsi, 1986, № 2).

78. Ümumtəhsil məktəblərinin Y-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı – 2002.

79. Verdiyeva Z. və b. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.

80. Yaşayan əfsanələr (Toplayıb işləyəni S. Paşayev). Bakı-1973.

Çapa imzalanıb: 22.12.2014.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 5,5 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 242.

Qiyməti müqavilə ilə.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

